

Lencsés György „Ars Medica”-jának ő-zése

I.

A magyar orvosi irodalom egyik jeles alkotását tette közzé VARJAS BÉLA „XVI. századi magyar orvosi könyv” címmel (Kolozsvár, 1943). A közzétételt megelőzően 1913-ban olvashatunk először erről a műről a Magyar Nyelvben. Itt GULYÁS KÁROLY, a marosvásárhelyi Teleki Könyvtár könyvtárosa hívja fel a figyelmet a könyvtárban levő kéziratra, és közöl is belőle három lap szöveget mutatóul (MNY. IX, 373—77). A híradás nemigen talált érdeklődésre. Majd 1937-ben, amikor Varjas Béla Erdélyben járt, Gulyás Károly az ő figyelmét is felhívta a kódexre. Ezután Varjas Béla vette kézbe a kiadás ügyét.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1940. április 9-i felolvasó ülésén tartott előadást, amelyben ismertette a kéziratot (vö. MNY. XXXVI, 159—69, 193—97, 264—9). Majd az ő munkája eredményeképpen meg is jelent nyomtatásban a kötet.

A kézirat ma is a marosvásárhelyi Teleki Könyvtárban van. A Széchényi Könyvtár azonban a kötet restaurálásakor Leica-filmfelvételt készítettett a kéziratról, s erről a filmről a debreceni Magyar Nyelvtudományi Intézet tulajdonában is van egy másolat.

1943-ban jelent meg a kötet nyomtatásban Kolozsvárott. Magyarországon nem sok példány van belőle. Valószínűleg ez az oka, hogy eddig elkerülte a nyelvészek érdeklődését, pedig ezt a benne levő nyelvi értékek miatt nagyon is megérdemelné.

A kódex csaknem 1000 lap terjedelmű, egyetlen kéz írása. Tartalmaz még 73 levélsíkot is, amelyek közül 71 az eredeti kéz írásával készült, kettő XVIII. századi bejegyzés. Az írás XVI. századi gótikus kurzív írás. A kéziratból 25 levél veszett el, sajnos hiányzik a kötet címlapja is, amelyen a cím s a szerző neve lehetett. Így a nyomtatás sem tartalmazza ezeket az adatokat. A kiadó, VARJAS nevezte el „XVI. századi magyar orvosi könyv”-nek.¹

Érthető, hogy VARJAS érdeklődését felkeltette a szerző kilétének a kérdése. A kötetben a következő megjegyzést találta, amelynek alapján elindulhatott: „*Ez orvosjagoth Een Lenchÿes Gërgÿ megh probaltam, es igën igaznak talaltatoth*” (104).² Kérdés, vajon LENCSES GYÖRGY szerzője volt-e a műnek, vagy csak másolója, mert ilyen megjegyzés a másolótól is származhat. Ez szorosan összefügg azzal is, hogy a ránk maradt kézirat eredeti-e vagy másolat.

¹ A továbbiakban OrvK.

² A nyomtatott kiadás lapszámára hivatkozom, mert az eredeti kézirat hat részből áll, s a lapszámozás mindegyikben előről kezdődik.

VARJAS a Nyelvtudományi Társaságban tartott előadásában azt vallja, hogy a kézirat eredeti: „A kézirat másolat volta mellett semmiféle döntő bizonyíték sem szól” (MNY. XXXVI, 163). Ebből azt a következtetést vonta le, hogy „Komoly ellenérvek nélkül egyelőre tehát Lencsés Györgyöt kell a munka szerzőjének tekintenünk” (uo.). Később a kézirat sajtó alá rendezése közben megváltozott az erről alkotott véleménye. A nyomtatott mű Bevezetésében már azt írja, hogy a kézirat másolat, „Lencsés György szerzősége a kéziratból tehát nem bizonyítható. Sőt éppen ellenkezőleg, a felsorakoztatott érvek inkább amellet szólnak, hogy Lencsés György csak másoló volt” (XIV). A másolat volta mellett felhozható érvek: *a*) a kézirat szövege mindvégig egyenletes, szép írású, *b*) előfordul szókihagyás, ami jellegzetes másolási hiba, *c*) utólagos betoldások vannak, *d*) ugyanazt a szót (ritkábban) kétszer is leírja, *e*) betűkihagyás, *f*) üresen hagyott hely a szövegben, mert a következő szót nem tudta kiolvasni, *g*) elírások (uo.).

Felvetődik a kérdés, ki volt Lencsés György. VARJAS kutatásai azonban nemigen jártak eredménnyel. Az életrajzi lexikonok, gyógyszerésztörténeti és orvostörténeti munkák nem ismerik. Külföldi egyetemek hallgatói között nem fordul elő a neve. A családtörténeti lexikonok ismernek ebből a körből több Lencsés családot is, de György nevű tagjukról nem tudnak. Csupán VERESS ENDRE: *Báthory István király c. munkájában* említ egy Lencsés Györgyöt, aki Báthory Kristóf leányát kíséri mint főszakács 1583-ban lengyelországi esküvőjére. Ezen a nyomon, sajnos, nem lehet tovább kutatni, mert VERESS nem közli adatának forrását (XIII). VARJAS mégis úgy véli, hogy a főszakácsmester és az orvosi könyv másolója azonos személy (uo.).

Mivel VARJAS Lencsés Györgyöt másolónak tartja, a mű szerzőjéről, illetőleg összeszerkesztőjéről is szól néhány szót. Megállapítja, hogy az illetőnek egyetemet végzett tudos orvosnak kellett lennie. Származását nézve valószínűleg erdélyi volt. Ezt főképp abból gondolja, hogy azok a magyar személyek, akiknek a neve egy-egy orvosság használatával kapcsolatosan előfordul a szövegben, túlnyomórészt Zemplén, Ung, Máramaros, Szatmár, Szabolcs megyékből, illetőleg ezektől délre és délkeletre eső országrészből valók (XIV). A szerző képzettségére vonatkozólag VARJAS arra a megállapításra jut, hogy „akárki szerkesztette is egybe ezt a hatalmas művet, egyetemet járt, tanult orvosnak kellett lennie” (uo.).

A XVI. századi orvosi könyv hat részből áll. Legterjedelmesebb az első rész, címe: *Embèrj Testnek betegjegyzél, ualo oruoffagok* (1—442). Ez 327 levélből áll, hiányzik belőle 16 levél. Az utolsó nyolc levél a tulajdonképpeni tartalomjegyzék: *Tablaja ez kènjwnek Eljè rejzenek*. Ebben a részben található 57 levélsík is. A második rész címe: *Testnek ekèsjitejere ualo oruoffagok* (443—78). Az előtéltapon kívül 29 levelet és 3 levélsíkot tartalmaz. Az 5—10. levél hiányzik. Ez a rész is tartalomjegyzékkel zárul. A harmadik rész a *Fozzo/agok-zol auagj híjdeg lelejzél ualok* címet viseli (479—518). Ez a rész az előtéltapon kívül szintén 29 levelet tartalmaz, s van tartalomjegyzéke is. A negyedik rész címe: *Daqadafokrol ees annak sebejzél ualok* (519—57). Van címlapja, s még egy „Praefatio. Elélyaro bezed” is található egy levélen. Ezekén kívül 26 levelet tartalmaz, s ez is tartalomjegyzékkel záródik. Az ötödik rész *Feguer auagj egjeb mja lèth sebèkrzèl. Es chjontbelj nijaualyjakrol* szól (559—600). A címlapon kívül 25 levelet tartalmaz, és ennek is van tartalomjegyzéke. A lapok között 10 levélsík is található. A hatodik rész címe: *Merzès Allatloknak megh maza/arol. Es egjeb merzès dolgoknak arthalmj ellen* (601—47). A fejezet címlapján kívül

31 levelet tartalmaz. Ez a rész befejezetlen, legalábbis annyiban, hogy a tartalomjegyzéke hiányzik. VARJAS az előzők mintájára, ehhez is készített egy tartalommutatót (648—50).

A XVI. századból ismerünk három nyomtatásban is megjelent magyar nyelvű orvosi, gyógyászati könyvet. Az egyik MELIUS PÉTER *Herbáriuma* (1578), a második FRANKOVITH GERGELY *Hasznos és fölötte szükséges könyv az... hűveknek lelki vigasztalásokra és testi épöletökre* (1588), a harmadik BEYTHE ANDRÁS *Fives Könyve* (1595). Ezek közül a FRANKOVITHÉ gyakorlati szempontból nemigen volt használható, a másik kettő azonban hasznos tanácsadó lehetett gyógyászati szempontból. Mindkettő elmaradt azonban mind terjedelemben, tartalomban, mind tudományos igényben a Lencsés-féle orvosi könyvtől. Ilyen magas tudományos igénnyel, rendszerezéssel fellépő orvosi jellegű munkával nem találkozunk a XVI. századi magyar orvosi irodalomban. Még egy hasonló igényű műről tudunk ebből a századból BALSARÁTI VITUS JÁNOS (1529—1575) *Magyar chirurgia az az a seb gyógyításának mesterségiről írt négy könyvek* című munkájáról. Ennek azonban csak a híre maradt fenn, vagy elpusztult, vagy lappang valahol (VII). A XVI. századi orvosi könyv tehát „Az egyetlen eddig ismert olyan magyar nyelvű munka, amely az orvosgyógyászat egész témakörét felöleli, s minden tekintetben a korabeli tudományosság színvonalán áll” (XII).

Az orvosi könyvről GULYÁS KÁROLY megállapította, hogy a XVI. századból való. Erre a megállapításra jutott VARJAS BÉLA is. A címlap hiánya miatt ezt a következtetést is alapos vizsgálatok alapján szűrte le. A XVI. századi keletkezés mellett szól, hogy: a) a papírfajta, amelyre íródott, nálunk az 1550-es évek közepétől az 1590-es évekig volt használatban, b) helyesírása XVI. századi jellegű (XVII). c) S pontosabban meg lehet határozni a könyvben említett szerzők alapján. Felhasználta az író pl. BAYRUS művét, amelyről meg is állapítja, hogy „*Irtha penýgh az eo keonýweth 1560. egtendében*” (392). BAYRUS könyve 1560-ban jelent meg, tehát a kézirat 1560-nál korábban nem keletkezhetett (XIX). d) A szerző egyes orvosságoknál megemlíti azt is, hogy kik használták őket. Azok a magyarok, akikről szól, a XVI. század második felében éltek. Egyetlen olyan személyt sem említ, aki a XVI. századnál később élt volna.

Ebből VARJAS azt a következtetést vonta le, hogy a XVI. század végénél később nem keletkezhetett az eredeti alkotás (XX), közelebből meghatározva az 1570-es években kellett keletkeznie (XXI). S mivel a ránk maradt kéziratot VARJAS másolatnak tartja, úgy véli, hogy ez a másolat közvetlenül a szerzés után készült, „mert a kódex írásjellege szerint a másolónak a betűvetés tudományát feltétlenül még a század második felének közepe előtt el kellett sajátítania” (XXI).

A megmaradt kézirat első lapjáról kiderül, hogy az 1650-es években N : *Enyedi Barakony Borbely Ján(os)* tulajdona volt. Barakony Borbely János orvos volt, s 1656-ban Ungvárott írt a kódex utolsó lapjára az érvágásról. A kötetábla belső lapjáról azt tudjuk meg, hogy a könyv 1702-ben *Pelsőczy János* tulajdona. Pelsőczy János 1702-ben Szentmihályfalván lelkész, majd 1717-től esperes Gyulafehérvárott, s 1749-ben halt meg mint superintendens. Hogyan került őhozá a kézirat, nem tudjuk. Ezután *Teleki Sándor*hoz jutott, aki Pelsőczynek kortársa volt (1679—1760); VARJAS szerint valószínűleg Pelsőczy halála után került a birtokába (XXI). Úgy látszik, azóta megszakítás nélkül a Teleki Könyvtárban van.

A XVI. századi orvosi könyv megjelenését nem fogadta osztatlan elismerés. A kiadás első ismertetője VÁMOSSY orvosprofesszor volt, aki szerint „az orvostudomány szempontjából nem volt reá semmi szükség” (Orvosi Hetilap, 1943. 38. sz. 466 l.). Más vonatkozású értékéről sincs jó véleménnyel: „Nyelvészeti becse pedig általunk felfoghatatlan nagy lehet, hogy érdemesnek találta egy előkelő tudományos társaság az egész terjedelmes kódexet ilyen előkelő mezben, az eredeti betűk és sokszor kibetűzhetetlen szavak használatával lenyomatni és kiadni” (uo.). Természetesen VÁMOSSY véleményét az orvostudomány szempontjából sem fogadhatjuk el, mert tudománytörténeti szempontból feltétlenül értékes ez a munka, s így kiadása is hasznos volt. A kiadvány nyelvészeti „becsés”-ről szóló felfogását pedig még cáfolni sem szükséges.

A következő ismertetés ALFÖLDI REZSŐ tollából származik (IrtörtKözl. LIV, 62—8).³ ALFÖLDI nemcsak kellőképpen értékeli a kiadás jelentőségét, hanem értékes adatokkal gyarapítja a kódex keletkezésére vonatkozó tudásunkat. A kötet terjedelmét szerinte is lehetett volna csökkenteni, ha a sok egymáshoz hasonló receptet nem adják ki, hanem csak a legfontosabb formákat, a bennük előforduló növényi és állatneveket, vegyi és orvosi műszókat pedig szómutatóban kellett volna közzétenni (i. h. 67).

ALFÖLDI cikkéből megtudjuk, hogy a VARJAS által kiadott kódexnek van egy XVIII. századi másolata is a Teleki Könyvtárban. Erre a másolatra hívja fel a figyelmet BÁN IMRE is Apáczai Csere János című könyvében (Bp. 1958. Ak. Kiadó 252 l. 137. sz. jegyzet). Ez a másolat az első négy lap kivételével teljes, és tartalmazza az eredetiben hiányzó részeket, a fedőlapot és a praefatiót is. A másolatból hiányzó négy lap megvan az eredetiben. A két műből tehát, ha idejében észreveszik, ki lehetett volna adni nyomtatásban a teljes eredeti szöveget. ALFÖLDI REZSŐ éppen ezen fáradozott, amikor kézhez kapta a Varjas-féle kiadványt. „Ez a könyv a maga kétszeres csonkaságában szinte megdöbbentőleg hatott reám” — írja (i. h. 62).

A másolatban meglevő címlap tartalmazza az eredeti címlap szövegét: „Ars Medica az az olly könyv, mellyben mindē-féle nyavallyák ellen, (melyek Boktanak történni az emberi testben) sok haßnos es gyakorta megprobált Orvosságok találtnak.

Mellyet [előbör] öBve Bedegedett Tudos embereknek Observatiojokból Lentsés György Waradon 1610 Eßtendő: 26 Maii.” S a címlapot még a másolók is kiegészítik:

„Most pediglen ujjalag, Bent és Istenes Bándékából, hogy mind maga Uri Házában eshető [mellytől Isten örözze] mind pedig más ügye fogjottakon történhető mérges és meg eméßtő nyavallyák ellen tudjor. haßnálni Mlsgs és Gróff Rhedei, Rhedei Sigmond Ur, Kedves élete Parjával B. Weseleny Kata ABonnyal le irattatott. Erdő Sz. Györgyön 1754 Januaro. Z. F. S. által” (vö. i. h. 62).

A Rhédei és Teleki családok között kapcsolat volt, telenként Marosvásárhelyen jöttek össze. Rhédeiék valószínűleg így szereztek tudomást a Teleki Sándor tulajdonában levő orvosi könyvről, s a tulajdonos engedélyével lemásoltatták (i. h. 67).

A címlap szövegéből megtudjuk tehát, hogy az orvosi könyv címe *Ars Medica*, Lentsés György a szerzője, s 1610 a mű befejezésének a dátuma.

³ Erre a tanulmányra BÁN IMRE volt szíves felhívni a figyelmemet.

A másolók kiegészítéséből pedig a másolat keletkezésének körülményeire vonatkozólag kapunk felvilágosítást.

ALFÖLDI elvégezte a két kézirat összehasonlítását, azt állapította meg, hogy a könyv elejéről vett részekben van némi eltérés a kettő között, de a közepéről és a végéről vett részek teljesen megegyeznek (i. h. 65—6).

Ezeknek az adatoknak birtokában ALFÖLDI megkísérli korrigálni VARJAS megállapításait. Először is Lencsés György nem másoló volt, amint azt VARJAS gondolta, hanem ő a mű szerzője. Ebben az esetben azonban hogyan értékeljük azokat a bizonyítékokat, amelyeket VARJAS Lencsés másoló volta mellett felhoz. Azok ugyanis kétségtelenül másolásra engednek következtetni. Erre vonatkozóan ALFÖLDINEK az a véleménye, hogy Lencsés György „cédulázó” módszerrel gyűjtötte anyagát. Vagyis a hallott vagy olvasott recepteket egy-egy cédulára írta, s ezeket másolta majd évekkel később a kódexbe. Ezzel magyarázható a sok utólagosan betoldott papírszelet, mert ezeket a cédulákat csak akkor vette észre, amikor már túlhaladt a másolásban azon a részen, amelyhez a cédula anyaga tartozott. „Lencsés György tehát az *Ars Medica*-ban a saját munkáját adja s mégis másolt, t. i. a papírszeleteken összegyűjtötteket másolja át a folytatólagos munkába” (i. h. 64).

VARJAS szerint a kódex az 1570-es években keletkezett. A másolatban fennmaradt fedőlapról viszont kiderül, hogy 1610-ben fejezte be a munkát Lencsés György. A mű befejezésének dátuma nincs ellentétben azzal a megállapítással, hogy a kódex a XVI. század második felében keletkezett. ALFÖLDINEK ugyanis az a véleménye, hogy a kódexíró Lencsés György és a Báthory Kristóf leányát Lengyelországba kísérő Lencsés György lehet ugyanaz a személy, aki már fiatal korában kezdte gyűjteni orvosi könyvének anyagát, s csak késő öregkorában fejezte be. Írását mindvégig megtartotta, s a papírt, amelyre írt, számítva a nagy terjedelemre, kellő mennyiségben előre beszerezte (i. h. 64). A késői másolás miatt, „öszülő fejjel” el is nézhetett egyes dolgokat, s így kerülhettek a szövegbe az elírások (i. h. 64—5). Az *Ars Medica* szerzőjét, Lencsést, ALFÖLDI is orvosnak véli (i. h. 66).

Sajnos, ALFÖLDI nem teszi közzé az eredetiből hiányzó részeket. A hiányzó fejezetek címe megvan ugyan a nyomtatásban közre adott indexekben is, mégis jó lenne ismerni a hiányzó szöveget.

ALFÖLDI cikke után csak a legutóbbi időben fordult ismét az orvosi könyv felé az érdeklődés. A Magyar Nyelv 1961. évi 2. számában FARCZÁDY ELEK és SZABÓ T. ATTILA „Újabb adalékok a »XVI. századi orvosi könyv« kérdéseihez” címmel írtak tanulmányt. A tanulmány alapját KÓNYA IMRÉNEK, a marosvásárhelyi Teleki Könyvtár bibliográfusának szóbeli és a Marosvásárhelyen megjelenő Orvosi Szemle 1956. 4. sz. 85—6. lapján írásban is megjelenő közlése adja, amely szerint a VARJAS BÉLA által nyomtatásban kiadott orvosi könyvnek egy XVIII. századi kéziratos másolata is található a Teleki Könyvtárban (MNy. LVIII, 174). A tanulmány szerzői ezután ismertetik a KÓNYA által „felfedezett” kéziratot, amely azonos azzal, amit ALFÖLDI már korábban megismertetett velünk, továbbá saját kutatásai alapján értékes adatokkal gyarapítják eddigi tudásunkat Lencsés György személyét illetően.

JAKÓ ZSIGMOND és KIS ANDRÁS révén FARCZÁDY és SZABÓ hozzájutott egy levélhez, amit Lencsés György sajátkezűleg írt le. A levélből kiderül, hogy Lencsés 1577-ben Báthory Kristóf vagy talán a felesége főudvarmestere volt. Így tehát valóban azonos azzal a Lencsés Györggyel, aki Báthory leányát Lengyelországba kísérte mint főszakácsmester. A szerzők szerint Lencsést

éppen az orvostudományban való jártassága tette alkalmassá a főszakácsmesteri tisztségre. Az előkerült levél azt is kétségtelenül igazolja, hogy az orvosi könyv Lencsés kezeírása (vö. MNy. LVII, 177—9). Lencsés korára nézve azt állapítják meg, hogy 1577-ben 35—40 éves lehetett, tehát 1610-ben, amikor az orvosi mű elkészült, 70 év körüli öreg ember volt (uo.). Ezután a tanulmányírók a két kézirat viszonyáról alkotott véleményüket mondják el, s az eredeti kézirat egyik megőrzőjéről, Barakonyi Borbély Jánosról is értékes adatot hoznak (uo. 173—83). Azon nem csodálkozhatunk, hogy ALFÖLDI cikke elkerülte egyes kutatók figyelmét, mert egyrészt az Irodalomtörténeti Közlemények nem nyelvészeti fórum, másrészt pedig a háború utolsó évében megjelenő folyóirat nem is szerezhető be mindenhol, mert a példányok nagy része elpusztult (vö. MNy. LVIII, 76). FARCZÁDY és SZABÓ részletesebben ismerteti a XVIII. századi másolatot, mint ALFÖLDI, s ők most már kétségtelenül igazolták, hogy a mű szerzője Lencsés György, de az eredeti (VARJAS által is használt) és a XVIII. századi másolat viszonyáról más a feltevésük. Szerintük az eredeti kézirat 1577 körül keletkezett, ezt adta ki VARJAS. Lencsés azonban tovább bővíthette s lemásolhatta a kéziratát, s ez készülhetett el 1610-ben, s erről másolták le a XVIII. századi példányt. Ezt azzal magyarázzák, hogy a másolatban nemcsak hogy megvannak az eredetiből ma hiányzó részek, hanem jelentős többletszöveg is van benne, s több esetben a fogalmazása is eltérő (i. h. 179—80).

Amint láttuk, a XVIII. századi másolat keletkezésének évét ALFÖLDI 1754-ben jelöli meg (IrtörtKözl. LIV, 62), FARCZÁDY és SZABÓ 1757-nek olvasák a kéziratban található adatot. A Magyar Nyelvben közölt fényképmásolat alapján valószínűbb az 1757-es dátum, de ezt erősíti meg Iktári Bethlen Zsuzsánna könyvtárlajstroma is (MNy. LVII, 182).

A másoló monogramját ALFÖLDI Z. F. S.-nek olvassa (uo.), FARCZÁDY és SZABÓ Z. J. S.-nek tartják (MNy. LVII, 175). A rendelkezésünkre álló egy lapnyi fényképmásolat alapján a kérdéses betű inkább F.-nek olvasható. A másoló kilétről FARCZÁDYÉK nem szólnak.

Milyen szerzők műveiből merítette könyvének anyagát Lencsés György? Erre vonatkozólag saját megjegyzései igazítanak útba bennünket. Az egyes receptekben ugyanis utal a szerzőkre. A következő ókori és középkori orvosokra és filozófusokra hivatkozik: *Aeschrión, Aetius, Antonius Musa, Archigenes, Aristoteles, Avicenna, Dioscorides, Galenus, Hippocrates, Mesue, Nicander, Platearius, Platon, Rasis és Trallianus*; a XVI. századból *Bayrust, Paracelsust* és *Matthiolum* említi (vö. OrvK. XV.). Nemcsak a külföldiek eredményeit használja fel, hanem hivatkozik magyar orvosokra is. Említi *Adorján doctort*, aki valószínűleg Zápolya János háziorvosával azonos, azután *Ferencz doctort*, aki Báthori István Hunyadi Ferenc nevezetű orvosával lehet azonos. Előfordul nála *Ioja doctor* neve is, de erről még nem állapították meg, hogy ki volt (vö. OrvK. XV—XVI.). Az orvosoknak csak a nevüket említi, műveikről, Bayrus művének kivételével, nem szól.

Véleményünk szerint ezzel koránt sincs kimerítve Lencsés György forrásanyaga. Ezt bizonyítják az újabb kutatások is. KOVÁTS FERENC orvosprofesszor a *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica* című folyóirat XIX. kötetében (1960) közli, hogy Lencsés György könyvének a tüdőről szóló része (OrvK. 136—52) JEAN FERNEL *Universa Medicina*, 1567-ben megjelent műve tüdőről szóló fejezetének a fordítása (i. m. 13—24). Lencsés több helyen kihagyja Hippokrates nevét FERNEL szövegéből, s elhagyja a tüdőről szóló rész bevezetését, különben a fordítás teljes, néhol nem egészen

hű, de hogy mennyire szó szerinti, arra bizonyítékként KOVÁTS az alábbiakat közli: „Varjas a nyomtatott szövegben az egyes szavak helyét kipontozta, mert az idő vagy egy vízcsepp a kéziratot azt a részt olvashatatlanná tette. A tüdőről szóló részben is találunk ilyen esetet. Felütve Fernel könyvének megfelelő oldalát, a magyar szavak minden további nélkül pótolhatók az eredeti latin szövegből” (vö. i. h. 22—4).

JEAN FERNEL nevét, amint azt KOVÁTS megállapítja, nem említi Lencsés György. Felmerülhet így annak a lehetősége, hogy nem az eredeti műből vette át Lencsés a tüdőről szóló részt. Támogatja ezt a feltevést az is, hogy amint KOVÁTS megállapította, Lencsés nem teljes egészében adja FERNEL szövegét, hanem elhagy belőle. Ennek az elhagyásnak KOVÁTS szerint egy eltévedt cédula lehet a magyarázata (i. h. 24). Másrészt azonban hozzá is tesz a szöveghez, mert az egyik receptnél azt írja: *Cherédij Borbala orvofajaga* (OrvK. 151). Ez nyilván nincs benne FERNEL könyvében, de benne lehetett egy közvetítő munkában, bár az is lehet, hogy Lencsés megjegyzése.

Mindenesetre KOVÁTS FERENC felfedezése ráirányítja a figyelmet Lencsés munkamódszerének egyik mozzanatára, valamint arra, hogy forrásait még tovább kell kutatnunk, s ezen az úton haladva esetleg még sok érdekes dolog bukkanhat elő.

KOVÁTS FERENC még egy dologra hívja fel a figyelmet, arra ugyanis, hogy Lencsés György nemigen volt orvos. Az eddigiekből láttuk, hogy VARJAS is, ALFÖLDI is tudós orvosnak hitte a könyv szerzőjét. KOVÁTS ezt a véleményét arra alapozza, hogy Lencsés túlságosan szerény. „Az akkori idők orvosa rátartibb volt, saját érdemeit vagy vélt érdemeit erősen kiemelte”, Lencsés pedig így ír: „En ezeket nem a bölts Embereknek, kik és nálamná Sokkal többet tudnak, de a' Szegény tudatlanoknak azért Bedegtettem fok munkámmal és fáradsággal öbve, hogy vehetsenek ők valami hasznot belőle, En se találtasam hivalkodással elni az ördög párnáján; de a Sz. Pálnak írása berint legyen valami jo dologban foglalatos” (vö. IrtörtKözl. LIV, 66). Másokról is tudunk, hogy orvosi munkát fordítottak. Pl. Zay Anna a 18. században lefordította MATHIOLUS orvosi herbáriumát cseh nyelvből. Zay Anna is Lencséshez hasonlóan vélekedik munkájáról. Nem azért fordított, hogy „tudos és expertus orvosdoctoroknak injuriát tégyen vélle”, hanem hogy száműzetésében „a rea tódult nyomoruságot enyhítse” (IrtörtKözl. LIV, 63). Ezekhez az érvekhez még hozzátehetjük, hogy a XVI. századból már előbb említett három orvosi munka közül egyiket sem írta orvos, ismert orvosaink foglalkozásukat anyagi forrásnak tekintették, s az írói dicsőséget inkább mint humanista költők és tudósok keresték, pl. Zsámbóki János, Hunyadi Ferenc stb. (vö. OrvK. VI).

A kérdésnek azonban másik oldala is van. Ha kezünkbe vesszük az orvosi könyvet, azonnal szemünkbe tűnik, hogy a szerző következetesen kerüli az idegen szavakat. Minden szakkifejezést igyekszik magyarul visszaadni akkor, amikor még orvosi műnyelvünk nem volt. Idegen nyelven csak néhány orvosságot jelöl, ha mégis használ latin szót, akkor a magyar kifejezés magyarázata végett teszi. Stílusa könnyed és folyamatos. Elképzelhető-e, hogy mindezt olyan ember tegye, aki teljesen járatlan az orvostudományban? Ez olyan kérdés, amire a további kutatások adhatják meg.

Összefoglalásként az orvosi könyvről az alábbiakat mondhatjuk: LENCSES GYÖRGY a szerzője, aki egész életében cédulákon gyűjtötte munkája anyagát, s művét 1610-ben a gyűjtött anyag lemásolásával fejezte be Váradon. A könyv címe: *Ars Medica*. A címet, a szerző nevét, befejezésének idejét és

helyét (Várad) az 1757-ben készült másolat tartotta fenn. A munkát a kutatók helyesen ítélték XVI. századnak, mert bár 1610-ben fejezték be, az anyag összegyűjtése a XVI. század végén történt. Nyelvészeti szempontból tüzetesen eddig még nem vizsgálták meg. Különösen értékes a benne levő szöveganyag, a különféle orvosság- és növénynevek, melyek közül sok bizonyára itt fordul elő először. (VARJAS a Bevezetésben megemlíti, hogy az „orvosi könyvhöz szótár és tárgymutató is készül” (XXIV), ez azonban, sajnos, a mai napig sem jelent meg.) Nemcsak a szavak története szempontjából, hanem nyelvtörténeti, helyesírástörténeti és nem utolsósorban nyelvjárástörténeti szempontból is megérdemli a nyelvészek figyelmét.

II.

Ha kézbe vesszük a XVI. századi orvosi könyvet, azonnal szemünkbe tűnik nyelvének legjellemzőbb sajátossága, *ö-zése*. Jelen dolgozatunkbar kódexünknek ezt a sajátosságát kívánjuk elemezni. Nyelvelmélkünk *ö-zése* több forrásból eredhet. A XVI. századi irodalmi nyelvben van kisebb mértékű *ö-zés*, tehát egyrészt innen is származhat nyelvelmélkünk eme hangtani sajátossága, másrészt viszont lehet nyelvjárási eredetű is. Mivel azonban Lencsés György születési helyét és anyanyelvjárását még nem ismerjük, nem tudjuk megmondani, hogy melyik nyelvjárásterületnek az emléke ez a ránkmaradt mű. A kódex nyelvének minden irányú alapos vizsgálata, egyéb külső tényezőkkel együtt, lehetővé fogja tenni, hogy ezt az emléket is lokalizáljuk. A lokalizálásban jelentős része lesz az *ö-zésnek* is.

Adatgyűjtésünkben nem törekedhettünk teljességre, azonban adatainkat, mintegy 4000-et, a kódex különböző részeiből arányosan gyűjtöttük össze. Így természetesen egyes szavak ki is maradhattak, s a szavak előfordulását mutató adatok sem teljeseek, de a nyelvelmélkünk *ö-zésére* vonatkozóan kialakult képünket ezek nemigen befolyásolják.

Előjáróban meg kell még említenünk Lencsés György egyik munkamódszerét is. Tudjuk, hogy Lencsés különféle forrásokból merítette anyagát. Ezek között bizonyára volt több magyar nyelvű írás is. Mégis azt tapasztaljuk, hogy e hatalmas orvosi könyvnek minden egyes fejezete, receptje *ö-ző*. Márpedig egyáltalán nem valószínű, hogy Lencsés György minden magyar nyelvű forrása *ö-ző* lett volna. Vagyis Lencsés átírta saját nyelvjárására a hozzá került anyagot. Ennek a ténynek azonban talán mégis van szerepe a könyvben található ingadozó esetekben, az *ö-ző* adatok mellett található *é-ző* változatok ugyanis esetleg forrásainak rovására írhatók. Az sem lehetetlen, hogy az ingadozások Lencsés nyelvtudatában meglévő különféle változatoknak a nyomai, amelyeknek realizálódását elősegíthették forrásainak elűtő adatai is. Az ellentmondó adatok értékelésében természetesen gondolnunk kell az íráshibára is.

Az *ö-ző* szavak *ö* hangja egyes nyelvjárásokban eltér a köznyelvi *ö* hangtól. Ezt először PÉTER LÁSZLÓ figyelte meg (MNYj. I, 123) újabban többek között NYIRKOS ISTVÁN az abauji Pusztafalu *ö-zését* vizsgálva jegyzett le ilyen hangokat: *szöm, kimęnt* (vö. MNYj. V, 155). Nyelvelmélkünkben az *ö* és *ő* hangot négyféle betűvel írja a szerző: *ë, eo, ê, eo*, ezért felvetődik a gondolat, hogy vajon nem tesz-e írásban különbséget az *öröm, ökör* stb. szavak *ö-je* és az *ő-ző* alakok *önni, embör* stb. *ő-je* között. Ezért megvizsgáltuk néhány szó adatait ebből a szempontból is.

Az *önni* igenévre cédulaink között 85 *ö-ző* adatot találtunk. Az adatok helyesírása így oszlik meg: *ē* : *ēnnj* 49, *eo* : *eonnj* 30, *ē* : *ēnnj* 2 és *eo* : *eonnj* 4. A *föl* határozószóra és igekötőre 134 adatot vizsgáltunk meg: *ē* : 62, *eo* : 66, *ē* : 1, *eo* : 2. A *szöm* szóra 276 *ö-ző* példánk van, ezek megoszlása: *ē* : 263, *eo* : 13. A *tödd* igealak 122-szer fordul elő, *ē*-vel írva 94-szer, *eo*-vel 28-szor. Az *embör* szóra 131 adatunk van, *ē*-vel 124, *eo*-vel 7. A *gyermök* *ē*-vel 88, *eo*-vel 4 helyen fordul elő. Az *ezök* többes számú mutató névmás 207 adatának megoszlása: *ē* : 199, *eo* : 7 és *ē* : 1. Van néhány szavunk, amely csak *ē*-vel fordul elő: *mönnél* határozószó 14-szer, *pöszerce* növénynév 20-szor. A *melegön* határozóragos melléknév *ē*-vel 107-szer s *ē*-vel egyszer, hasonlóképpen az *igön* határozószó *ē*-vel 236-szor s *ē*-vel egyszer van meg adataink között.

Az adatokból láthatjuk, hogy leggyakoribb az *ē* betű. Lényegesen kevesebb az *eo*, a két, alul kampóval jelzett betű, *ē* és *eo* pedig csak ritkán fordul elő. Az *eo* előfordulása az *ē* mellett legnagyobb a szótó hangsúlyos szótágjában, *önni*, *szöm*, *tödd*, sőt a *föl* esetében a megvizsgált adatokban gyakoribb a *eo* betű az *ē*-nél. Vannak azonban olyan szavak is, amelyeknek hangsúlyos szótágjában is csak *ē* van (*mönnél*, *pöszerce*). A hangsúlytalan szótágban lényegesen kevesebb az *eo* (*embör*, *gyermök*), míg a végződések előtt a legkisebb az előfordulási aránya (*ezök*), az *igön* és *melegön* szavaknál el is tűnik. A *-köd* végződés, amikor *-kéd* helyett áll, 54 esetben van meg *ē*-vel, 33-szor *eo*-vel és egyszer *eo*-vel. A *-ször*-t a *-szër* helyett 38-szor *ē*-vel és kétszer *ē*-vel, de az *először* szóban 16-szor *ē*-vel, kétszer *eo*-vel és egyszer *ē*-vel találtuk meg. Az *-éköny* képző 15-ször *ē*-vel s kétszer *eo*-vel fordul elő.

Hogy a fenti adatokból valamilyen következtetést vonhassunk le, meg kell vizsgálnunk a „nem *ö-ző*” szavak *ö* hangjának jelöléseit is. Az *öszve* határozószó 86 megvizsgált adatából *ē*-vel van 23, *eo*-vel 62 és *eo*-vel egy. A *köt* ige és különféle származékaira 25 adatot néztünk meg: 13-szor *eo*-vel és 12-szer *ē*-vel fordul elő. A *gyökér* szó 23 adatából *ē*-vel 13, *eo*-vel 10 adat van. A *tör* ige különféle alakjaira *ē*-vel 16, *eo*-vel 13 adatot találtunk. A *föld* szó 9-szer van meg *ē*-vel és hatszor *eo*-vel.

Ezekben a szavakban az arány megváltozott. Az *eo* jel száma erősen megnőtt, az *öszve* esetében alaposan túl is szárnyalja az *ē*-t.

A hosszú *ö* jelölése szintén ezekkel a jelekkel történik. A *föz* ige *eo*-vel 19, *ē*-vel 15 és *ē*-vel egy esetben van meg adatainkban. A *fő* 'fej' szavunk viszont *ē*-vel 13-szor, *eo*-vel 6-szor fordul elő. Az *először* hosszú *ö*-je 16-szor *ē*-vel van, s csak 3-szor fordul elő *eo*-vel. A hosszú *ö* végzésekben a következő képet mutatja: az *-ő* igenévképző 36 adatból 33-szor *ē*-vel, kétszer *eo*-vel s egyszer *ē*-vel található; a *-ről* határozórag 111 előfordulásból 109-szer *ē*-vel van és kétszer *eo*-vel; a *-ből* rag pedig 120 példából 80-szor *ē*-vel, 38-szor *eo*-vel és egyszer *ē*-vel valamint *eo*-vel fordul elő.

Az adatok egybevetéséből megállapíthatjuk, hogy egyik jel sem fordul elő kizárólagosan egy típus jelölésére. Úgy látszik azonban, hogy az *ö-ző* szavakban az író gyakrabban használja az *ē* jelet, a nem *ö-ző* szavakban pedig, ha nem is mindig többször, de az előzőnél észrevehetően nagyobb arányban fordul elő az *eo* jel. Ugyancsak nagyobb arányú az *eo* használata a hosszú *ö*-k jelölésében. Viszont a hosszú *ö*-t tartalmazó végzésekben az *ē* mellett megint csak kis arányú *eo* van.

Abból a kétségtelen tényből, hogy az *ö-ző* szavakban általában lényegesen többször, az *-n* határozórag előtt meg szinte kizárólagosan alkalmazza az *ē* jelet, milyen következtetést vonhatunk le? Felvetődhet annak a gondo-

lata, hogy ha hosszú a szó, akkor inkább *ê*-t ír benne, ha viszont rövid, akkor *eo*-vel írja. Ennek azonban, ellentmondanak az adatok. Az *igön* és az *öszve* például egyenlő hosszúak (az *sz-t* *z*-vel írja), s mégis az *igön* adataiban *ê* van, az *öszve* előfordulásaiban pedig gyakoribb az *eo*. Azt talán merészség lenne gondolni, hogy arra törekszik az író, ha nem is következetesen, hogy ezekben az *ö-ző* szavakban az *ê*-vel a többi szavak *ö-jétől* eltérő hangot jelöljön, mert pl. a hosszú *ö*-t tartalmazó végződészekben is ez a jel a gyakoribb. Véleményünk szerint az adatokból csak annyi következtetés vonható le, hogy egyes gyakran előforduló szavak írásában igyekszik egyöntetűen eljárni, s mivel az *ê* írása egyszerűbb, s kevesebb helyet is foglal el, inkább ezt használja gyakrabban az egyes szavak állandósuló helyesírásában.

A kódex *ö-zését* a következő csoportosításban tárgyaljuk: A) Labiális *ö-zés*: 1. végzések előtt, 2. végzésekben, 3. szótó hangsúlytalan szótagjában, 4. szótó hangsúlyos szótagjában, 5. az *sz-szel* bővülő *v* tövű igék hangsúlyos szótagjában. Ebben a csoportosításban az eddigi irodalomtól eltérő a tárgyalás sorrendje,⁴ amit a jelenség fejlődésének, kialakulásának figyelembevételére indokol. Az *ö-zés* ugyanis LOSONCZI felfogása szerint a szó végéről terjed a szó belseje felé (vö. NyK. XLIV, 373—406). Erre a fejlődésre következtetéseket vonhatunk le anyagunkból is, s így ez a tárgyalási sorrend sok felesleges ismétléstől ment meg bennünket. Az eddigi irodalom általában a *tött, vött, lött* alakokat vizsgálja külön, mi együtt tárgyaljuk az idetartozó *sz-szel* bővülő *v* tövű igéket (*eszik, lesz, tesz, vesz*). — B) Nyílt *ö-zés*: 1. szótó hangsúlyos szótagjában, 2. végződésben. Itt az irodalomnak megfelelően több csoportot azért nem veszünk fel, mert csak ezekre van adatunk.

A) Labiális *ö-zés*

Labiális *ö-zésnek* nevezzük azt a jelenséget, amikor a vizsgált kódexben más nyelvváltozatok *ê* hangjának helyén *ö* van. Adatainkat a mai köznyelvi hangállapothoz viszonyítottuk.

1. Végzések előtti *ö-zés*

Ö-zést találunk a különféle ragok, jelek és képzők előtt. Ennek megfelelően külön tárgyaljuk a) a ragok, b) a jelek és c) a képzők előtti *ö-zést*. Természetesen csak azokról a ragokról, jelekről, képzőkről beszélünk, amelyekre adatunk van vizsgált nyelvmemlékünkben.

a) Ragok előtti *ö-zés*

Névszóragok előtt:

A *-d* birtokos személyrag előtt: *ezêdben* (9, 25, 284, 446, 609, 622), *ezeodben* (68, 78); *hvelkêddel* 'hüvelykdeddel' (596); *Inêd* (120), *Inêdeth* (109, 118, 120), *ijnêdeth* (105), *Inêdnek* (109, 120), *Inêdre* (105), *ijnêdre* (119); *ketjegêd* (37, 58, 87); *zêmdêben* (63), *zêmdêdel* (11), *zêmdêdre* (74); *gond vjjelefeêd*

⁴ Vö. PÉTER L. MNyj. I, 125—33; DEME L. Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái, Bp. 1956. 106—18; 151—55; PAPP L. MNyj. IV, 7—12; Uő. Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában, Bp. 1961. 28; Uő. XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása, Bp. 1959. 59—60; NYIRKOS I. MNyj. V, 153—63.

(136); *vyzeletédeth* (574). Főnévi igenevekben: *elegýteneod* (47); *elnéd* (30); *ténnéd* (65).

Az *-n* határozórag előtt: Elhomályosult formában megvan *igen* szavunkban (vö. SEBESTYÉN ÁRPÁD, MNy. LIV, 61—8). Erre a szóra 238 adatunk van, s ebből csak egy nem *ő-ző*, nyilvánvalóan elírás eredménye lehet: *Igèn* (58), *Igèn* (39, 43, 46, 262, 473 stb.), *igèn* (34, 56, 141, 266, 485 stb.) stb., de: *igen* (132). Ugyancsak elhomályosulva van meg az *-n* a *minden* szóban (vö. BALÁZS JÁNOS, MNy. XLVIII, 160—6; újabban KÁROLY SÁNDOR a *minden* *-n*-jét képzőnek fogja fel. MNy. LVII, 154—162). Erre a szóra s különféle változataira 206 adatunk van, ebből csak öt nem *ő-ző*. Az ötből négy a *mindenkoron* összetétel, amelyre nincs is *ő-ző* példánk: *mýndenkoron* (106, 281, 282, 612), *Mýnden* (493). *Ő-ző* adatok: *mýndèn* (34, 95, 134, 286, 485, 517 stb.), *Mýndèn* (122), *mýndènfele* (14, 251, 565 stb.), *mýndènyk* (65, 97, 481, 607 stb.), *mýndènykben* (554); *mýndènykebél* (299), *mýndènyketh* (252, 265, 285), *mýndènkeppen* (289), *mýndènnapon* (38, 69, 450, 605 stb.), *mýndènwth* (53, 98), stb.

Helyhatározó funkcióban: *Chýewèn* (300), *chýewèn* (113, 130, 133, 264, 273); *Egèn* (23, 43, 99); *egèn* (10, 11, 12, 13), *Eegèn* (34, 150); *Embèrèn* (142, 146, 475), *embèrèn* (62, 294); *Èrèn* (561); *ezèn* (63, 271, 278, 621), *vgýan ezèn* (130, 279) stb.; *geom fejerèn* (68); *Al felèn* (627); *zèm fenýjèn* (58, 64), *Verèfenýjèn* (583), *verèfenýjèn* (6, 19, 86, 139, 403, 450, 451); *Fwlèn* (586); *gèrbefegèn* (595); *gýermèkèn* (51); a *helyen* szóalakra 23 adat van, ebből egy nem *ő-ző*, de közvetlenül mellette *ő-ző* alak is van: *helyèn* ~ *helyjèn* (8); *helyjèn* (6, 33, 69, 118, 409, 449, 588, 646 stb.), *Majshelyjèn* (515), *twzhelyjèn* (289); *hýdegèn* 'hideg helyen' (8, 69); *ilyènèn* (593, 615, 616); *Izèn* (583); *ýjelèn* (481); *kezèn* 'kézen' (410); *Melyjèn* 'mellen' (581); *melyjèn* 'amelyen' (138); *Melyjèn* 'mélyen' (563); *mertekèn* (65); *Nýjelvedèn* (108); *eoregèn* (emberen) (51); *rezèn* (524); *Sebèn* (564, 571); *zegeletèn* (56); *Szekèn* (255, 263, 264), *zekèn* (102, 261); *zèmèn* (58, 59, 66 stb.), *vakzèmèn* (11 stb.); *zýjnèn* (67, 294); *Terdèn* (299, 524), *Terdeon* (278); *Teftèn* (405, 472), *teftèn* (638); *Týzènhat* (566, 570), *týzènhat* (565), *týzèn hat* (610), *týzènhatot* (286) stb.; *Týzènketh* (129, 570), *týzènketh* (11), *Týzènketh* (610), *Týzènkettè* (594), *týzènkettèth* (286), *týzènketteod* (73, 292); *Týzèn Nyolcz* (128, 611); *Týzèneoth* (86), *Týzèn eoth* (40), *týzèn eoth* (290), *týzèn eoteod* (38, 64, 288); *wtefèn* (584); *Ver vetelèn* (527), *ver vetelèn* (23, 26); *výzeletèn*! (297); *výzèn* (450); de *Hegýen* (447).

A többes szám jele után is *ő* van az *-n* előtt: *affelekèn* (471); *belýjekèn* 'bélieken' (147); *Betegékèn* (613); *Embèrèkèn* (58, 63, 282), *embeorèkèn* (106, 276) stb.; *Erekèn* (485); *ezèkèn* (49); *az kýkèn* (111, 252, 257); *gýermèkchýjekèn* (110); *gýermèkeokèn* (38, 125, 276); *hegyèkèn* (612); *helyèkèn* (10, 34, 533, 646); *melyèkèn* (400); *nemelyèkèn* (143); *èregèkèn* (125); *zèmèkèn* (59); *Valakýkèn* (148).

Időhatározói funkcióban: *Ebedèn* (103, 636); (*mýndèn*) *hetèn* (24, 287, 517, 623); *mýhelyjèn* 'mihelyt' (88, 608); *regèn* (256, 605).

Mód- és állapothatározói funkcióban: *betegèn* (626); *bwèn* (621); *elewenèn* (635); *fejerèn* (574); *hýdegèn* (79, 99, 554); *kekèn* (641); *kemenýjèn* (64, 98, 258, 582); *kentèn kennýjed* (594); *kezèn* (26); *kwertèn* (571, 572); *lewe'èn* (268, 272, 278); *Melegèn* (78, 80, 142, 286, 588 stb.), *melegèn* (294), *meleg'hèn* (123) stb., összesen 108 adatunk van; *mènthèn* (207, 281, 296), *meontèn* (296); *Mergèfèn* (613); *mertekletèfèn* (516); *Nehezèn* (144), de: *nehezen* (137); *nýjeltèn el Nýjel* (254); *Magyar nýjelwèn* (53); *ýjketèn* (88), *fwetèfèn* (259); *zepèn* (12, 35, 264, 402, 515, 567, 620 stb.); *teledèn tele* (98); *wetkefèn* (88).

lélekzetöt; továbbá, ha zárhangok előzik meg a tővéghangzót: lépöt, csöppöt, sárkereköt; seböt; ebédöt; ecetöt, glütöt, mönyétöt; festéköt, gyermeköt, kéköt, ledneköt, nehezéköt, széköt; betegöt, sivegöt; szömöt; cs után: csöcsöt, kövecsöt; v után: csévöt; a hangzóvesztő tövekben: lelköt, mérgöt, petrezselymöt, rektöt, de férget. Amint láttuk, ingadozás van a csepp, lép, méreg, petrezselyem, sárkerek, seb, szem szavaknál. A lép és méreg szavak tárgyesetében ma nyílt e tőhangzót jelöl az Értelmező Szótár.

Természetesen nincs ö-ző adat a -k többes jel után, mert nyílt e követi a -t előtt: *embêrêketh* (604, 616, 617, 633); *ereketh* (73); *ezêketh* (82, 291, 253, 402 stb.) (148 adat); *fergeketh* (92), *fergeketh* (578); *fweketh* (283); *Fÿggeketh* (408), *gereczêketh* (617); *îljenêketh* (50, 562); *Iegÿjêketh* (472); *kezêketh* (403), *keop-pêlyeoketh* (51), *kêwechÿjêket* (263, 260), *kêwechÿjeoket* (253, 256); *kêwerêketh* (582); *Clÿjÿterêketh* (59), *crÿjÿteleoket* (278); *lelêkzetêketh* (88); *mÿjndênêketh* (62); *Nedweÿÿegêket* (283); *Eoregêketh* (582); *zÿjnêketh* (58); *Szêmêketh* (606), *zêmêketh* (62); *eoketh* (69); *verêketh* (637); Nincs ö a -t tárgyrag előtt, ha a tővéghangzót -d birtokos személyrag előzi meg: *Inêdet* (119), *Inêdeth* (109, 118, 120), *ÿnêdeth* (105); *vÿzgeletêdeth* (574).

Nincs ö a -t előtt a ma nyílt e-t tartalmazó alábbi szavakban. *Egeth* 'egyet' (516); *egetet* (259, 627); *egÿebet* (131); *feÿjet* (445); *al felet* (262); *ferget* (411); *Bechÿfweth*, *Szeekfweth* (3), *Belendfweth* (82); *kêrêÿfergeth* (448); *Kenÿjereh* (81), *kenÿjereh* (450); *kêrnÿjeketh* (63); *galÿczkêwet* (583), *kenkêweth* (447); *Nÿÿerjeth* (524); *az melÿjeket* (78); *Meÿzeth* (628); *mezet* 'mézet' (70) (10 adat); *êrêmeth* (23); *Remeseth* (296); *rezeketh* (49); *reÿet* 'reÿet' (410); *zeneth* (78); *rwhet* (473); *teÿjet* (280), *teÿjeth* (618); *verÿjeketh* (73); *vÿzeth* (59, 72, 65), *vÿÿet* (78).

Igeragok előtt:

Az -m első személyű tárgyrag előtt: *ÿtelêem* (608), *hÿÿzêem* (622), *velêem* 'vélem' (622).

Az -l második személyű alanyi rag előtt: *ezêl* (110).

A -d második személyű tárgyrag előtt:

Jelentő módban: *megh chÿjelekeodeod* (104); *eozwe elegÿtêd* (410), *eozwe elegÿteod* (51, 60); *megh erêd* (571); *erêttetêd* (95); *erêtetêd* (6); *megh erzêd* (115, 296); *megh eÿzêd* (131); *hÿjntêd* (579); *ÿÿmerêd* (69), *êÿmerêd* (41, 93, 250, 297, 621), *megh eozmerêd* (41, 138, 250) stb.; *êÿmerhetêd* (643); *kenêd* (70, 82, 448), *megh kenêd* (450); *el kerekÿtêd* (647); *melegÿtêd* (284); *meteod* (647); *mÿÿwelêd* (276), *mÿÿweleod* (140), *zeretêd* (139); *teÿzêd* (51, 113, 273, 563, 614), *bele teÿzeod* (113); *el twrhetêd* (115); *bele wltetêd* (284); *vezêd* (446), *el vezêd* (276), *el vezêod* (24); *vetêd* (406); *vÿÿzêd* (636), *vÿÿzêdis* (595).

Ezekben a jelentő módú adatokban ingadozás nélkül mutatkozik az ö-zés. A felszólító módú igealakokban azonban a nyílt e miatt nincsen ö-zés a -d rag előtt: *elegÿcched* (107), *elegÿched* (42, 67, 517); *hÿggÿjed* (271, 410); *hÿjncched* (294), *hÿjncÿjed* (565, 580); *kennÿjed* (63, 79, 118, 122, 136, 142); *teÿÿjed* (80, 81, 114, 276, 410 stb.), *têgÿjed* (145); *têrêlÿjed* (122, 474); *wlÿteÿÿjed* (262); *veÿÿjed* (25, 74, 622), *vêgÿjed* (44, 64, 264, 401 stb.); *vÿÿjelÿjed* (281). Az itt felsorolt szavak egy részére hoztunk példát a jelentő mód tárgyalásánál is, de ott természetesen ö-zést találunk a -d előtt.

Az -n harmadik személyű alanyi rag előtt: jelentő módban: a *lezêen* szóalakra 152 adatunk van, mind ö-ző: *lezêen* (4, 67, 106, 256, 485, 603 stb.), *megh lezêen* (5, 43, 74, 107 stb.); a *megÿenre* 73 adatunk van, szintén mind ö-ző: *megÿên* (31, 132, 250, 281 stb.), *be megÿên* (147), *el*

megjén (47, 68 stb.); vezén (53, 113, 146, 484, 587, 604, 611, 620), *be vezén* (613, 626), *el vezén* (14, 65, 70).

A felszólító módban szintén *ő* az *-n* személyrag előtti magánhangzó: *egjén 'égjen'* (101, 259, 566); *Elyjén* (8, 11, 39, 125), *elijén* (12, 38, 43, 69, 150, 291, 472, 515 stb.), stb.; *erjén* (610); *ferjén* (259), *ferjeon* (47); *hegedwllteffjén* (23); *hjnchén* (13); *keljén* (38, 82, 83, 115, 515, 573); a *legyen* szóalakra 98 adatunk van, mind *ő-zó*: *legjén* (23, 82, 110, 150, 277, 285, 409, 565, 622 stb.), *legién* (6, 51, 127, 276, 284, 451 stb.); *mènnjén* (92, 115, 264, 294, 595 stb.); *be mènnyjén* (103); *mjwelyjén* (13); *Nezzén* (34); *njelyjén* (133); *Pwzéggyjén* (104); *rekeggjén* (572); *zeokdechéljén* (87); *tegién* (144); *tegyjén* (38); *terémjén* (290); *vejyén* (50, 53, 133); *vjfeljén* (51).

A ható igék felszólító módjának harmadik személyében is *ő-zés* van: *egethessén* (457); *leheffjén* (42); *meheffjén* (89, 252, 271, 515); *el nyjelheffjén* (130).

b) Jelek előtti *ő-zés*

Kódexünkben a *-k* többesjel és a *-tt* múlt idő jele előtt találkozunk *ő-zéssel*. A középfok jele előtt nincs *ő-zés*. A *-k* többesjel előtt: *Belék* (255, 564), *Belékben* (251, 256, 263), *Belékbeol* (251, 264), *Beleokbeol* (256), *Beléketh* (606, 613), *Beléknek* (252, 256, 263), *Beleoknek* (255) stb., de: *Belekhöz* (256); *Betegkén* (613); *Betegjegékbenis* (148), *betegjegékben* (252), *Betegjegeoket* (55), *betegjegéknek* (54, 272), *betegjegéktwl* (5); *Cjwék* (290), *chjwéknek* (280), *Chjwékrél* (290); *chjwéfkkel* (604); *chjépégesék* (291); *Edenyékben* (484); *Eledelék* (8), *eledelékis* (256), *eledelékkel* (12, 646), *Eldeleoknek* (53), *eledeléktwl* (110); *elejegék* (22); *embérék* (21, 296, 610), *embereokban* (52), *Embéréketh* (604, 616, 617, 633), *embéréknek* (118, 595), *embeorékén* (106, 276), *embéréktwl* (106) stb.; *Enjwésék* (621); *Erchékben*, *Erczéktwl* (603); *eréffegékkel* (111); *Erülenékben* (587); *kj eješéketh* (597); *etelékkel* (12), *eteleokkal* (23); az ez névmás többes számára és többes számú ragos alakjaira 207 adatunk van, mind *ő-zó*: *ezék* (33, 67, 146, 523, 619 stb.), *ezéketh* (41, 57, 253, 281 stb.), *ezeoketh* (12, 129, 116), *ezeokkal* (51) stb.; *Mjndezéknek* (128), *Mjndezékbél* (58) stb.; *Febrijékbél* (485); *fejérék* (116); *felemešék* (77); *Féwenjéok* (282), *féwenjéket* (287); *Fwjtélešékbeol* (605); *genjétegek* (261); *Haath gereczéketh* (617); *gyermékeok* (125, 283, 633), *gyermékékben* (587), *gyermékeokén* (38); *gyékeréketh* (288); *gyétresék* (613); a helyeken szóalakban *ő* van *-k* előtt, talán az *-n* előtti *ő* hatására: *helyékén* (10, 34, 533, 646), de egyébként: *helyékebeol* (256), *helyékre* (524); *hjdegek* (146, 606, 621), *hjdegeket* (43); *ilyének* (604, 619), *ilyéneketh* (50), *ilyéneket* (562), *ilyéneknek* (148, 257); *Inéketh* (615); *Iegjéketh* (472), *jegjéoknek* (474); *jelék* (129, 148, 562, 629 stb.), *jleok* (563), *jleokban* (296), *jelékébél* (562, 586) stb.; *kekék* (146); *kemenjék* (400); *kemenjegéketh* (400); *kenejeokkalis* (78); *kenešékkel* (278), *kenešéktwl* (284); *Cljsterékkel* (627), *Cljsteréketh* (59), *Crjstelyék* (608), *crjsteleoket* (278), *crjstelyékkkel* (267), *Crjstelyékkkel*, *Crjsterék* (608), de: *Crjstereket* (608), ez az egy adat talán csak elírás, ugyanazon az oldalon több *ő-zó* adat is van; *kéwechéketh*, *kéwechjéketh* (258), *kéwechjeoket* (253, 254, 256) stb.; *kéwereketh* (582); *lehešékkel* (604); *hjdeg lelešékben* (483); *Leléketh* (485); *lelékzeték* (128), *lelékzetékkkel* (88); *lewešékke* (110); a mérég többes számára négy példánk van, de ezekből csak egy *ő-zó*: *Mergék* (628), de: *Mergék* (603, 604, 605); a mérgesek *-k*-ja előtt viszont csak *ő* van: *Mergésék* (621), *Mergésék* (603, 622); *mjndénék* (34, 257, 283, 298), *mjndénékben* (295), *Mjndéneoket* (143), *Mjndénéktwl* (34, 517) stb.; *Nedwešék* (53, 621), *Nedwešékkkel* (23); *Nedwešegék* (105, 251), *Ned-*

wefjegéketh (11, 77, 102, 103) stb.; *njerfefegék* (40), *Njerfefegék* (56); *Eoregék* (125) *Eoregéketh* (582); *Eozwerék* (608), *Eozweréketh* (616); *rezégéjékben* (25); *rezégéjeok* (41); *Sebék* (269), *Sebéketh* (568, 578), *Sebéknek* (561, 576), *Sebékre* (621) stb.; *seboffoek* (255), *Sebéjéknek* (581); *zegletékén* (69, 77); *zjének* (69), *zjéneketh* (58); *zémék* (8, 10, 26, 32, 34, 59), *zéméketh* (72), *zéméknek* (63, 69); *wakzémékéth* (20), *wakzeomeoknek* (53) stb., de: *wakzemekre* (9); *Spetieféketh* (565); *zwkzegéjék* (610); *tehetfégek* (607); *Themetejeoknek* (22); *térlefékkel* (34) *tértenetékébél* (561); *megh twzejwlejékben* (127); *verjytekék* (606); *veréketh* (637); *zengefék* (641).

Az adatokból láthatjuk, hogy a *belek*, *helyek*, *mérgek* esetében ejtésbeli ingadozás lehetett, a többi szónál általában nem beszélhetünk *-k* többesjel előtti *ē ~ ö* ingadozásról. Lehet, hogy a *szélesek*-ben szintén ingadozás volt, de csak egy adatunk van rá, s az nem *ö-zó*: *zeléjfeek* (595). Az adatokból azt is megállapíthatjuk, hogy *ö* tővéghangzó van a *-k* többesjel előtt a *-ség* képzős származékokban: *betegségek*, *elcséségek*, *gennyedtségek*, *keményiségek*, *nedvességek*, *nyerségek*, *részöségök*, *tehetségek*; az *-és* képző után: *csipésök*, *csöpögésök*, *esések*, *füstölések*, *gyótrások*, *kenések*, *lehesök*, *hideglelésök*, *temetésök*, *törlések*, *tüzelések*, *zengések*; az *-s* melléknévképző után: *enyvesök*, *félelmesök*, *levesök*, *mérgesök* ~ *mérgösök*, *nedvesök*, *részögösök*, *sebösök*, *szükségösök*; egy-egy szóban előfordul a *-cs* és a *-tlen* képzők után is *ö* tővéghangzó: *kövecsök*, *erőtlenök*. Nincs *ö* a *-k* előtt nyílt *e* helyett: *fergek* (577, 612, 639) *férgeketh* (92); *gyétrelemek* (299); *Izekerre* (54), bár ebben a szóban ma lehet nyílt és zárt *e* is (ÉrtSz.); *reβek* (483) stb.

Ö-zés van a *-tt* időjel s befejezett melléknévi igenevképző előtt: *betegéskédéth* (604); *chjuelekeodeot* (226); *le chjwggedét*, *megh chjwggedeoth* (403); *Egetéth* (44, 91, 488, 584 stb.), *egetéth* (46, 129, 259, 403 stb.), *egetéttet* (259); *egettetéth* (627); *egéth* (100, 405, 446, 449) stb.; *elegjýtéth* (101, 625, 635), *elegjyteoth* (106, 516), *elegjýtéttel* (290, 516), *megh elegjýtéttel* (110); *megh elegjýtéttéth* (104, 256), *ézwue elegjýtéttéth* (627); *emezteoth* (63), *megh emeztette* (62); *erétlenédét* (252); *erzéth* (143), *erzéttel megh* (11); *eféth* (562, 563), *eféth volna* (120, 604) stb.; *kj etetéth* (279); *kj Etettetéth* (147); *fejétt 'fejt'* (141), *fejéth* (256, 620), *fejjeoth* (280); *genjyet/egélfédeoth*, *megh genjyet/egélfédeot* (76); *megh gjwlekeozét* (256); *megh idejfédeoth 'megidősödött'* (23); *kelléth* (575), *kelléth volna* (610); *megh kemenjédéth* (531); *megh kezjttetéth* (610); *kezdét* (57), *keздеoth* (635), *el kezdéth* (404), *kezdéttéth* (76); *keздеttéth* (46, 59), *keздеteoth* (23); *megh kjjfebbjýtétthe* (73); *megh kérnyjekéztetéth* (530); *leheoth 'lélegzett'* (143); *el mecczéth* (647), *feol mecczéttek* (143), *feol mecczéttenek* (148); *melegjýtéttéth* (10); *el meredét* (40); *megh meréjýtétte* (604); *Newekédét*, *Newekédeoth* (98), *newekédéth* (115); *megh newezéth* (610); *Megh njjréth (gjapiju)* (270); *megh Eoletéth* (604); *megh rekedoteoth volna* (295); *rekeztette* (93); *réndétléttenek!* (95); *repedéžét* (133, 410); *megh sebéjýtétte* (608); *megh sertetéth* (634); *megh serwét* (291), *megh serwéth* (595); *zegéth* (589); *zwoletéth* (481); *wgj teccjéth* (59); *megh temerdékeodéth* (532); *Megh tepéth* (353); *kj terjedéth* (529, 561); *terméth* (37, 132, 263, 482, 627 stb.), *megh termét* (296); *megh twzejýtéttéth* (258); *verettetéth volna* (638); *vezéth* (149), *el vezéth* (604), *eze vezéttw* (41), *megh vezéth* (52, 105, 124, 522, 633); *el vetéth* (21); *vetéttéth* (150); *vetéttéth* (523), *be vetéttéth* (604); *wjzelléttenek* (88).

A fenti szavakban kivétel nélkül minden példánkban *ö* van a *-tt* jel előtt. Az adatokból megállapíthatjuk, hogy *ö-zés* mutatkozik a *-d* és *-kód* képző után: *csüggédött*, *erőtlenödött*, *gennyedtségösödött*, *idősödött*, *keményödött*, *rekedött*,

temérdőködött; betegesködött, cseleködött, neveködött; az *-et, -tet* műveltető képző után; *égetött, elegyítettött, késztítettött, kezdetött, környéköztetött, melegítettött, öletött, sértetött, tüzesítettött veretettött, vétetött, vettetött*; az *-ít* képző után: *mérge-sítettött, elegyítettött, sebösítettött*; a *-z* és *-köz* képzők után: *érezött, nevezött, repedezettött; gyülekezött*; az *-sz* képző után: *rekesztött, emésztött*. Természetes azonban, hogy nemcsak ezekben a képzett szavakban, hanem alapszókbán is előfordul *ő-zés*: *tépött, égött, szegött, esött* stb.

c) Képzők előtti *ő-zés*

Névszóképzés: Megvan az *ő-zés* a deverbális és denominális névszóképzők előtt egyaránt.

Deverbális képzők előtt:

A *-g* képző előtt megvan a *részeg* szóban, amennyiben elfogadjuk a *rejt, révül* szavakkal való összefüggését (vö. SzófSz.; D. BARTHA KATALIN: A magyar szóképzés története, Bp. 1958. 69 l.): *rezégh* (606, 618), *rezégés* (615), *rezégélekben* (25), *rezégleg* (52) stb. Szerintünk valószínűleg ugyanez a képző van a *vezteg* (611), de *veztegh* (15) határozószóban. MÉSZÖLY ebben *-ig* ragot lát (MNy. XXI. 120—4), BÁRCZI azonban ezt vitatottnak tartja (SzófSz.).

A *-k* képző előtt szintén megtaláljuk az *ő-zést*: *eték* (62), *Eték* (105), *etéknek* (252, 633); *Meredék* (49, 638), *meredék* (50), *Meredéknek* (4, 48); *Meredékeos* (51) stb.; *rejték rezébél* (148); *vetétkert 'véteker'* (22).

A *-delem* képzőbokr előtt: *kefédelmes* (137, 279), *kefédelém* (98, 593); *vezédelmes* (32, 62, 128, 250, 298 stb.) *vezédelme* (128), *leg* *vezédelme* (128), *vezédelme* (77), *vezédelém* (586), *vezédelém* (619) stb.

Denominális képzők előtt:

A *-d* sorszámnévképző előtt: *tjzénketteod* (73, 292); de *Negyed* (66).

A *-k* kicsinyítő képző előtt: *fezékben* (44); a *lélek* és *lélegzet* szavakra 95 adatunk van, s ebből csak egy nem *ő-zó*: *lelekgétél* (137), ez valószínűleg csak elírás eredménye; de *lelék* (88, 143, 482 stb.) *leleok* (4, 34, 56), *Lelékben* (483), *Leléke* (483) stb.; *lelékzet* (40, 133, 137, 144, 587 stb.), *leleokzeth* (39, 96, 147, 146), *lelékzeték* (26) stb.

Az *-s* melléknévképző előtt nagyon sok esetben találunk *ő* tövéghangzót; *béchwletés* (605), *béchwletésb* (521), *béchwletésbnek* (605); *Betegés* (256, 482), *betegés* (84), *betegé/kédýk* (265), *Betegé/kédé* (483); *Béjegés* (280, 616), *béjegés* (84, 93, 124, 299) stb., *bwjegés* (88, 517), *bwjegés* (622) stb.; *Dýchéjegés* (253); *dégleté/fejge* (515); *Eczetés* (14, 25, 125, 294, 407 stb.), *eczetés* (121), *Echetés* (530); az *édes* szó 26 adata közül csak 17 *ő-zó*, nyilvánvaló, hogy ez a kiejtés ingadozását mutathatja: *Edés* (14, 42, 110 stb.) *edéjycched* (14), *edéjégét* (613), *edéj/ge* (266), de: *Edes* (10, 69, 89, 281, 288), *edes* (90, 104, 273, 617); *egéj/ge* (43, 46, 104, 150), *Egej/ge* (20); *egýjenés* (143), *igýjenés* (549), *Igýjenés* (562), *igýjenés* (300, 585, 587, 595), *ýgýjenés* (256); *elegj/ge* (55); *eleqjés* (146); *elewítés 'örög'* (276); *Elés* (22, 77, 299, 562), *elés* (14, 69, 78, 125, 445, 586) stb., *eleofjegeth* (64), *eléj/ge* (523); *fenés 'fényes'* (33, 67, 451), *fenéj/ge* (41), *meg* *fenéj/ítý* (451), *fenéj/ge* (67); *féwenýés* (280, 282); *genýet/ge* (250, 277, 295, 296, 299, 561), *genýet/ge/wleje* (250), *meg* *genýet/ge/wlejerél* (279), *meg* *genýet/ge/wlejt* (143), *genýet/ge/ssen* (296); *gýemberésth* (633); *gýenýeorwofjés* (26), *hýwés* (6); *ýeléb* (254), *ýeléb* (34 adat) (8, 22, 53, 83, 90 stb.) stb.; *kepés* (284); *ketj/ge* (296); *kecczérés* (75); *kémenýés* (282);

kéréztés (318), de *Kereztes* (533); *kézén/egés* (22, 482, 484, 516, 586) stb., *kézén/fej/keppen* (621); *lehet/egés* (530, 640); *Meleg/egés* (482), *meleg/egés* (483); *Meredékeos* (51); *mérges* szavunk 24 adata közül 22 *ö-z*-ó: *Mergés* (51, 482, 515, 572, 603 stb.), *Mergés/én* (613), *mergés/fejjel* (36) stb., de *merges* (639), *Mergések* (621); *Mertekleteos* (23), *mertekletés* (26, 150, 481, 484) stb., *mer-tekletés/feje* (138) stb.; *Nedwe/egés* (84); *Eorwenyés* (63, 631); *péchetés* (291); *rezketegés* (52, 53, 404), *Rezketegés/fejh* (4), *Rezketegés/segről* (52); *rezgégé/ékben* (25); *rettenetés* (280, 604, 630); *retteneteos* (283); a *sebes* szóra és származékaira 48 adatunk van, mind *ö-z* az *-s* képző előtt: *Sebés* (79, 279, 586, 591), *Sebeos* (300), *sebés* (261), *Sebés/nek* (581), *megh jebés/ith* (150), *megh jebés/jyttetjk* (563), *Sebés/jédjk* (569), *Sebés/jules* (255, 263, 279, 299) stb.; *Setetés* (57), *Jetetés/nek* (59), *Jetetés/fejh* (59), *Jetetés/ffen* (61); *Sjketés* (83), *sjketés/fejt* (89); *Szegletés* (562); *széles* szavunk és származékainak 21 adatából 20 *ö-z*: *zelés* (53, 266, 471, 572, 595) stb., *Szelés/bjék* (471), *megh zelés/jyched* (51), *zelés/fejh* (562) stb., de *Szeles* (88); *Szwek/egés* (606), *zwek/egés* (11, 44, 59, 137, 483, 596 stb.); *Tjztés* (43, 103); *tékeltetés* (531); *verés* 'véres' (71, 118, 147, 299, 563, 614 stb.), *Verés/segeről* (71) stb.; *vjzketegés* (474); *vérheon/jegés/ís* (67); a *vörös* szó 68 *ö-z* adatával szemben két nem *ö-z* áll: *Vérés* (11, 70, 81, 287 stb.), *veorés* (73, 86, 80, 23, 581) stb., de *Veres* (63), *veres* (449); *vér/én/yés* (144). Nem találunk *ö-z* példát a következő szavak adataiban: *megh hegjes/twl* (149); *vetkes* (75, 124, 522).

Adatainkból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az *-s* képző előtti *ö-zés* kialakulása folyamatban van, s ezt a kialakulást a szavak töve is befolyásolja. Elég nagyszámú adatunk van ahhoz, hogy a folyamat alakulására nézve némi szabályosságot állapítsunk meg. Általában *ö* tővéghangzó van a *-ség* képző után: *bőségs*, *dicsőségs*, *egészségs*, *elégségs*, *gyönyörűségs*, *kétségs*, *közöniségs*, *lehetségs*, *melegségs*, *nedvességs*, *szükségs*; ugyancsak *ö* van *é* helyett az *-s* képző előtt a három vagy több tagú szavakban, ha a tővéghangzót *t*, *g*, *gy*, *n*, *ny*, *r* előzi meg: *becsületös*, *dögleteös*, *ecetös*, *elemetös*, *mértékletös*, *pöcsétös*, *rettenetös*, *siketös*, *szegletös*, *tökéletös*; *betegös*, *reszketegös*, *reszögyös*, *viszketegös*, *vörhönyegös*; *elegyös*; *egyenös*; *fövenyös*, *köményös*, *örvényös*, *vör-sönyös*; *kétszörös*. Ezek az adatok tartalmazzák az *-et*, a *-g* és a *-ször* toldalék utáni *ö-z* szavakat is. Kéttagú szavaknál a *p*, *b*, *t*, *d*, *g*, *l*, *r*, *v* után találunk *ö* tőhangzót, de itt az adatok már megoszlanak, mert van *édös* ~ *édés*, *mér-gös* ~ *mérgés*, *szélös* ~ *szélés*, *vörös* ~ *vérés* egyaránt, viszont csak *ö-z* példánk van az *élös*, *fényös*, *hivös*, *jelösb*, *képös*, *sebös*, *tisztös*, *verös* szavakra. Van azonban egy néhány olyan szó is, amelyekben nincs *ö* az *é* helyett: *ázkes*, *hegyes*. S természetesen nem találunk *ö-t* az *-s* előtt, ha a tővéghangzó nyílt *e*. Nyílt *e* van az *-elem*, *-delem* képzők után: *felelmes* (71), *felelme/ék* (77); *kefédel-mes* (137, 279); *vezédelmes* (32, 62, 250, 482 stb.); úgy látszik, szintén nyílt *e* van az *é* ~ *e* váltóhangú szavakban: *ijeges* (612), továbbá az *i* ~ *i* váltóhangú tövekben: *vjges* (33); valamint a *férges*, *nedves* szavakban: *ferges* (92, 105, 633), *Nedve/ék* (53, 621). Természetesen az itt levont következtetések csak vizsgált anyagunkra vonatkoznak, lehet, hogy nagyobb és más anyagon végzett elemzés más szabályosságot mutat.

Ö tővéghangzó van a *-cske* kicsinyítő képzőbokor előtt: *eoregéchke* (295), *éregéchke* (282); *tegtéchkeje* (297).

Ö-zés van, de nem kivétel nélkül a *-stül* képzőeleme előtt: *eczetéstwl* (37); *mündeneoftwl* (36, 132, 276), *mindénéstwl* (67, 142, 282, 587 stb.); de *gyékereftwl* (145).

A -*l*en fosztóképző előtt: *egjénétlen* (144, 483), *Egjénétlen* (562), *egjénétlen/fegebél* (482); *kegyétlen* (84, 128, 523, 619 stb.), *kegyeotlen* (280), *kegyétlenb* (110), *kegyétlenbwl* (647), *kegyéthlen/fejjel* (280) stb., de *cjéndefjthetetlen* (620).

Igeképzés:

Deverbális igeképzők előtt:

A -*d* gyakorító képző előtt: *engédelmebél* (88, 562); *lepéggjyed be* (167), *lepédékkel* (516), *lepédeoth* (39, 471), *lepédével* (44); a képző visszaható származékaiban szintén-*o* van: *tekerédjyk* (604); *tewélyeodes* (32).

A -*g* gyakorító képző előtt: *chjépéggjyén* (409), *chjépégeffed* (471), *chjépégetj* (297), *chjépégek* (291); *fjtyjégh* (97), *lebégejth* (144); *mékégh* (644); *Rebégejrel* (124); *tekerégh*, *tekerégwe* (643), *tekerégne* (604).

Az -*l* gyakorító képző előtt: *tewélyeodes* (32).

Az -*ll* mozzanatos képző előtt: *zékoolles* (295), *zékellestwl* (516).

Az -*ng* képző előtt: *keréng*, *keréngenj* (34).

Az -*r* gyakorító képző előtt: a *kényszerít* szavunk (vö. MSzavak): *kezérijth* (280, 300, 611), *kezérijthj* (33), *kezérijch* (620), *kezérijttetjyk* (33, 52), *kezérijtjefenek* (33) stb.

A -*sz* gyakorító képző előtt: a *cselekszik* szóban, bár ebben nem eredeti az -*sz*, hanem az *aluszik*-féle *v* tóví igék hatására került bele (vö. HORVÁTH KÁROLY: MNyTK. 61. sz. 24—5): *chjelekézjyk* (265), *megh cjelekézjyk* (605), *megh chelekeozjyk* (257).

A -*z* gyakorító képző előtt: *eréz* (123, 586, 611, 613, 640); *rekedégejth* (137); *repedéžet* (133, 410), *repedégejerél* (465, 470), *repedégejre* (410).

A -*get* képzőbokor előtt: *hèrpégetwe* (288), *megh veztégetj* (262, 612), *megh veztégethij* (97), *megh veztégetes* (26).

A -*lög* képzőbokor előtt: *zedéleogh* (23, 35), *zedéléggh* (619, 623), *βedéleogh* (606), *zedélges* (34, 41, 586), *Szedélges* (4), *Szedélgesnek* (34); *zedélgé* (35); *tewélegejfe* (640).

Denominális igeképzők előtt:

A -*d* képző előtt: *betegédet* (27); *megh eczetéjfeodjyk* (78); *elegéndé* (575); *megh elegéggjyek* (43); *erétlenédnek* (58, 263, 619), *erétlenédnek 'erétlenedne'* (274), *erétlenéleje* (278); *megh ewešédjyk* (529), *ewešédjyk* (108), *eweššédjyk* (121), *ewešédnj* (126); *fejéredjyk* (108, 621, 643), *megh fejéredeoth* (13); *feketédjyk* (606), *megh feketédjyk* (108, 66, 624), *megh feketéodjyk* (184) stb.; *genjyetjegéšédjyk* (586, 593), *genjyetjegéšédeot*, *genjyetjegéšédeoth* (76); *hjdegedjyk* (112, 616); *megh idešédeoth!* (23); *kemenjfeodjyk* (33, 282), *kemenjédnek* (84), *megh kemenjéggjyek* (566), *megh kemenjédéth* (594) stb.; *kj kerekédnek* (10, 26), *kj kerekeodnek* (149); *kergešédnj* (472); *megh kejerédjyk* (12); *kewešédjyk* (14); *megh kichjyneodét* (27); *megh kiššebédjyk* (283), *kyššebédnek* (607); *megh kénnyjbeodjyk* (51, 84, 285); *melegédnj* (275), *Nedwešédwen* (143); *Nehežbédnek* (563); *megh eoregedjyk* (295); *megh eoregbédjyk* (68, 295), *éregbédjyk* (21, 75, 90, 617 stb.), *éregbéggjyek* (299), *éregbeodwen* (611) stb.; *megh érekeodjyk* (148); *Sebšédjyk* (569), *jebšédjyk* (563), *megh Sebšédjyk* (270, 402) stb.; *megh šetetédnek* (644), *megh šetetédešék* (34); *megh zenešéggjyek 'megszenesedjék'* (127); *el žyntelenédnek* (274); *temerdékeodjyk* (26, 54, 142), *megh temerdékédjyk* (54, 58), *megh temerdeokeodeje* (137) stb. *megh twzešédjyk* (69, 72, 277, 586 stb.), *megh twzešédnek* (128, 619), *twzesédeserél* (127) stb.; *megh wreššédjyk* (150), *megh wreššédwen* (279); *megh is veréšédjyk 'véresedik'* (613); *megh vízešédjyk* (258).

Az -*l* képző előtt: *mertekélhez* (582).

A -z képző előtt: *ehézzek* (127), *ehézzenek* (264), *ehézes* (278), *megh ehéztetj* (90), *ehéztejfe* (43, 261, 278) stb.; *emlekeoznj* (102), *megh emlekézwnk* (10), *Emlekézet* (4) stb.; *heljéhtetnj* (593, 594); *crjftleozd* (260, 267), *crjfteljézd* (262), *crjfteljeozd* (273), *crjfteljézzed* (261, 267) stb.; *megh kérnjékhéztetth* (530); *zéréz* (111, 137, 484, 563 stb.), *zérézzen* (50), *zéréozhetne* (291) stb.

Az -lköd képzőbokr előtt: *bwélkeodj* (32), *bwélkeodje* (52), *bwélkédje* (481).

2. Ő-zés a végződésekben

Nyelvemlékünk nyelvjárásáról megállapíthatjuk, hogy a háromalakú végzések kétalakúvá váltak. Az illabiális és labiális magas hangú változatokból csak a labiális maradt meg, s ez járult az illabiális magas hangrendű szavakhoz is. A kétalakú végzések közül az *ő-ző*, amelyben a palatális változat középső nyelvtámaszt rövid magánhangzót tartalmaz. Ezeket a következtetéseket azoknak a toldalékoknak a tanúsága alapján vonhatjuk le, amelyekre nyelvemlékünkben adataink vannak. Megállapíthatjuk még, hogy az előforduló végzésekben nincsen *ē ~ ö* ingadozás, azok mindig *ő* magánhangzóval jelentkeznek.

a) Ő-zés a névszóképzőkben:

A *-delem* képzőben: *keszédelm* (98, 593); *vezédelm* (586), *vezédelmben* (619), *vezédeleomben* (289), *vezédelémmel* (485).

Az *-ékeny* képzőben: *Erzekénjfeh* (563), *Erzekeonjfeh* (43), *erzekénjefe* (4, 128), *Erzekénjefnek* (4, 54) stb.; *Feledekén* (33), *feledekénjeggel* (33) stb.; *Newendekén* 'növendékeny' (276).

Az *-elem* képzőben: *ertelém* (40); *Felelém* (52), *felelém* (517, 636), *felelémmel* (21, 634, 636) stb.; *gyétrelém* (300, 622, 627), *gyétreleommal* (282).

b) Igeképzőkben:

Az *-emed* képzőben: *elemetés* (*embeorékén*) (276). A szokásos *-d* helyett itt *-t* hang van. Ez lehet zöngétlenülés eredménye, de az is elképzelhető, hogy a *-d* gyakorító képző helyét a *-t* mozzanatos képző foglalta el a képzőbokrban.

A *-déscl* képzőben: *zeokdechéljén* (87);

A *-het* képzőben: *verhétjfel* 'vérhetéssel' (60).

A *-ked* képzőben: *betegéskédj* (265), *betegéskednek* (257), *Betegé/kédé* (483), *betegéskédth* (604); *chjelekédetj* (481), *chjelekédetjth* (485), *chjelekéggjyed* (5, 37, 90, 259, 448, 553 stb.), *chjelekeoggjel* (94, 274, 594) stb.; *Chjpkedesebél* (138), *chjpkédjfel* (137), *chjpkedé* (73, 83, 125, 137, 138) stb.; *elewenkédj* (13); *erezkeodnj* (52); *lefwggekeodj* (21), *meghfwggekédés* (644); *mestérkeodnj* (289), *Newekeodj* (82, 84, 449), *newekédj* (144, 283), *newekédnek* (522) stb.;

A *-kez* képzőben: *ellenkézj* (603), *ellenkéznek* (445, 603), *ellenkézé* (33, 111), *Ellenkézékeppen* (603); *emlekeozetth* (59); *erkézj* (605); *meghgywlekeozj* (143), *meghgywlekézet* (524), *meghgywlekeozétvolth* (256); *igjkeozj* (137), *igjkekéznek* (143), *igjkekénj* (607), *igjkeozszek* (23), *igjkekézzel* (516) stb.; *kéwetkézj* (4, 49, 64, 250, 586 stb.), *kéwetkézendé* (471) stb.; *zurenkézj* (78), *vetkéztenek* 'vétkeztenek' (624).

A *-leg* képzőben: *zedélgh* (619, 623), *zedéleogh* (23, 35), *bedéleogh* (606).

A -*lked* képzőben: *buëlkeodjyk* (32); *buëlkeodeje* (52), *buëlkèdeje* (481); *elmelkeodjyk* (40); *Elmelkeodesis* (39), *Elmelkèdesnek* (4, 634) stb.; *fenelkeodjyk* (25).

c) R a g o k b a n :

A -*hez* határozóragban: *cjewjyhëz* (138); *edëjyitefehëz* (12); *effelekhëz* (13); *ehëz* (24, 96, 130, 260, 402 stb.) stb.; *ezëkhëz* (261, 578), *ezëkkeoz* (38); *fejehëz* (594); *kereztjenhëz* (515); *këlykkehëz* (637); *kjyhëz* (614); *kjkhëz* (267), *kjykeoz* (278); *lewehëz* (260); *meljyhëz* (603); *rezehëz* (296), *Sebhëz* (636); *Szjywhëz* (622), *teftehëz*, *Teftëhëz* (290), *Twedëhëz* (138, 149); *twzhëz* (45); *veghëz* (26); *verhëz*; *vjzhëz* (256), *vjzkehëz* (78); *vjzelethëz* (264).

A -*szer* határozóragban: *az menjzër* (276); *ecczër* (3, 38, 67, 285, 517, 623 stb.), *ecczyër* (287); *ecczër/mjynd* (36, 43, 49, 59, 482, 485); *Hecczër* (3); *keccëris* (293), *keccëh* (259, 260), *kecczër* (50, 69, 106, 403, 577 stb.) stb., *kecczërés* (75); *kjylenczër* (553); *Negczër* (82, 276), *Negjyczër* (258), *Negczëris* (119) stb.; *Negjedczëris* (98); *valamenjzër* (36, 53, 252, 294), *Swalamenjzër* (272).

3. Szótó hangsúlytalan szótagjában levő ö-zés

Ebben a csoportban tárgyaljuk a második, harmadik szótagban levő ö-zést. A legtöbb itt felsorolt szónak csak a hangsúlytalan szótagjában van ö-zés, akad azonban egy néhány szó, amelyekben az ö-zés már a hangsúlyos szótagba is eljutott. Pl.: *pëchjënnyeth* (92); *pëffjëlj* (98); *zëdërnek* (107, 126, 133), *zëdërjeth* (108, 109), *zëdërnek* (113, 255) stb. Az alábbi szavakban azonban csak hangsúlytalan szótagban találjuk meg a vizsgált jelenséget, s a legtöbbjüknél $\bar{e} \sim \bar{o}$ váltakozás nem tapasztalható.

Pl.: *Cjepëz* (*haj*) (325); *Chjyerëjnje* (139), *chjyereofnje* (287), *Cjyerëjnjenek* (107); *didërges* szavunk két ízben fordul elő *dëdërges* (481), *-dëdërgeffel* (641) formában, mint hangutánzó szó kialakulhatott ezzel a hangalakkal is, de nem lehetetlen egy *didërëg* > **didërög* > **didörög* > *düdörög* > *dödörög* fejlődés sem, az EtSz. ugyanis ismer *düdörög* adatot; *Egër fanak* (620); *Egrës* (516), *Egrëfnek* (107, 108, 131), *egrëffel* (6, 99) stb.; (*kërnjyekewel*) *egjjetëmben* (68), (*Burrel*) *egjjetëmben* (522); az *ember* szóra 131 adatunk van, mind ö-zó: *embër* (23, 58, 141, 263, 300, 609 stb.), *Embërnek* (25, 135, 261, 524, 582 stb.), *azgonjembër* (21, 76) stb.; *Epërj* (120, 287, 541 stb.), *Epërjnek* (114, 253, 565 stb.) stb.; *Ezër jyo fweth* (635), *Ezërjyo fwnek* (135, 261), *ezërlabu ferëgnek* (400); *ferëgh* (84, 113, 578), *ferëognek* (35), *Ferëgrël* (92, 577) stb.; *gyermek* szavunk mind a 92 adatában ö-zó: *gjermëk* (39, 131, 264, 300 stb.), *gjermëok* (108, 133, 142), *gjermëkche* (141), *gjermëokchjyek* (265), *Gjermëkcheknek* (20, 141, 254 stb.) stb.; bár az *idegen* szó oszét etimológiája bizonytalan (vö. SzófSz.), mégis valószínű, hogy az -*n* a tőhöz tartozik, s így jogosan kerül ebbe a csoportba: *idegën* (21, 445), *jydegën* (21); *jymëljyes* (14), *Imëlges* (278, 606), *jymëlgefe* (34), *Imëlgest* (611); *Imrëh* (37); *Iegënje fa* (466), *Iegënje fan* (162), *Iegënje fanak* (290); *Kemëncze* (109), *kemënczeben* (82, 405), *kemënczebël* (576) stb.; *kender* szavunkra 13 adat van, ebből 12 ö-zó, az egy kivétel alighanem csak elírás, hisz egy sorral előbb ö-zó példa van: *kender* (34), de *Kendër* (34, 142, 409, 572), *Kendërnek* (50, 555) stb.; *Medënczeben* (269, 553, 582), *medënczeben* (276, 568), *Medënczere* (103), *Medën-*

czeth (409); a *kéneső* szó nem összetett, csak a népetimológia kapcsolta össze tagjait a *kén* és az *eső* szavakkal, honfoglalás előtti török jövevényszó, nyílt vagy zárt *e*-vel egyaránt átkerülhetett nyelvünkbe (vö. BTLw.), mai nyelv-járásainkban is előfordul nyílt *e*-vel is, zárttal is (MTsz.), kódexünkben *ö*-zö: *Kenêšê* (604), *kenêšo* (474), *kenêšében*, *Kenêšêrêl* (627), *kenêšet* (474), *Kenêšet*h (473), *kenêšet*h (317, 473); *Merêgh* (591, 592, 603 stb.) *Mereoggel* (562), *Merêgtul* (605, 608) stb.; *mesterkedik*, *mesterség* szavaknál három *ö*-zö adattal szemben egy *ë*-zöt találunk: *mejtêrkeodnj* (289), *mejtêrjeggel* (13, 605), de *mejtêrjeggel* (11), az adatok megoszlása talán a kiejtés ingadozását mutatja; *Mežêlj* (134, 293, 574), *mežêljljcl* (567); *Njêrêgben* (605); a *petrezselyem* szó kiejtése kétségt kívül ingadozó lehetett, mert az adatok többféle változatot is mutatnak, leggyakoribb a *petrezselyöm*, de van *petrözselyöm*, *petrözselyem* sőt *petrezselyem* is: *petrejelém* (23, 70, 297), *Petrefeljém* (281), *petrefeljém* (616), *petrefeljémmel* (288, 516), *petrefelémnek* (287, 288), *petrefeljémnek* (14), *Petrefeljeomnek* (142), *petrefeljeomnak!* (285); *Petrêfeljémnek* (120); *petrêfeljém* (120); *petrefeljém* (609), *Petrefeljémnek* (70), *petrefelmeth* (65); *retêk* (35), *Retêk* (647), *retêkbeol* (25), *Retêknek* (89, 91, 99) stb.; *ferpênjében* (81, 284), *ferpênjében* (449), *Serpênjében* (136), *Serpênjében* (85); *žemêrêm* (47, 48, 278, 280, 289, 300 stb.); *szerecsen* szavunk a *szerecsendió* összefüggésben van meg, 24 adatából 23 *ö*-zö; *žerechjên dijot*, *žerechjên dijô* (14), *žerechên* (9, 39, 106, 259 stb.) stb., de *žerechendió* (14); a *teher* szó még *teröh* alakban található: *teröh* (90, 167, 295), *teröhel* (40), *teröhnek* (561); *temerdêk* (11, 34, 134, 251 stb.) *temerdêkb* (251, 278, 295 stb.) *megh temerdêkeodj*k (26, 54, 142), *temerdêkfege* (124) stb.: *tenger* szavunkra 38 adatunk van, mind *ö*-zö: *Tengêr* (61, 67, 270, 447, 645 stb.), *Tengêrj* (116, 117, 556 stb.) stb.; a *terem* ige eredete ismeretlen (SzófSz.), hangsúlytalan szótagja minden példánkban *ö*-zö: *terêm* (35, 84, 99, 272, 576), *terêmjének* (53) *terêmmeth* (264), *terêmmeth* (267, 603); *vêrlênjês* (144); *Sjündêljen!* (35); *velêncjej* (*žappanth*) (588), *Velênciej* (*žappanth*) (590). Van olyan szavunk, amelyek hangsúlytalan szótagjában *i* > *ë* > *ö* változások keresztül állhatott elő az *ö*-zö forma: *kêrêffanak* (119); *Kêrês* (*fergeth*) (448), *kêrês* (*ferêgrêl*) (628), *Keorês* (*feroegnek*) (35).

Adataink alapján úgy látszik, hogy azok a hangok, amelyek végződés-ként előfordulnak a előttük *ö* tővéghangzó van, ha szó belsejében vannak, ott is elősegítik az *ö*-zést. A hangsúlytalan szótagban levő *ö*-zés gyakori a zárhangok közül az *m*, *n*, *ny*; *k*, *g* előtt: *egyetömben*, *petrözselyöm*, *szömêröm*, *teröm*; *idegön*, *kemönce*, *medönce*, *szerecsön*, *velöncei*; *jegönnye*, *pöcsönnye*, *serpönnyö*, *vörsönnyös*; *ferög*, *mêrög*, *nyerög*; *gyermök*, *retök*, *temerdök*. Az adatok más részében *r* és *ly* előtt találjuk meg a tárgyalt jelenséget: *égör*, *embör*, *epör*, *ezör*, *kendör*, *mestör*-, *szödör*, *tengör*; *émölygês*, *meszöly*, *sindöly*. Ezek a hangok is megvannak toldalékként (*kêszörit*, *tévölyödik*).

Ritkábban fordul elő az *ö*-zés a réshangok közül az *s*, *sz*, *zs*, *h* előtt, ezek közül az *s* gyakori végződés-ként: *egrös*, *kênösö*, *körös*(*ferög*); *csepös*; *cserösnye*; *petrözselyöm*; *Imröh*, *teröh*.

4. Szótö hangsúlyos szótagjában levő *ö*-zés

Hangsúlyos szótagbeli *ö*-zéshez vesszük az első szótagban levő *ö*-zésen kívül az összetett szavak második tagjának első szótagjában levő *ö*-zést is, hisz ezekben az *ö* hang nyilvánvalóan nem összetett változatukban, hanem egyszerű alakjukban alakult ki. Hasonlóképpen ide vesszük az igekötös igéket

is. Egyrészt ezekben is önálló, igeikötő nélküli alakjukban ment végbe az $\ddot{e} > \ddot{o}$ változás, másrészt pedig nyelvemlékünk keletkezésének korában az igeikötő még nem is igen tartozott annyira össze az igével, mint ma. Még különírják az igétől, s ez valószínűleg nemcsak helyesírási sajátosság. Pl.: *béchw* (144), *béchwjet* (402); *béchwletés*, *bechwletéšbnek* (605), *béchwletéšb* (521); (*Galamb*) *bégj* (411); *Cjých* (466), *Chjýchbél* (150), *Cjýchnek* (467), *Cjýchjéth* (466), *chjýchtul* (38); *Chjýchémé* (125) stb.; *chjýchelij* (562); *cyjéndejfjthetellen* (620), *chjéndejfegéth* (149); *chjýchgh* (6); *Cjýchges* (84, 90), *Chjýchgefe* (84), *chjýchgefe* (34, 91, 92), *chjýchgeffel* (84), *Chjýchgeft* (54), *Chjýchgé fw* (617), *Chjýchgé fwnek* (131, 632), *Cjýchgéfwnek* (585), *Chjýchgéfwt* (286) stb. Előfordul két nem \ddot{o} -zó adat: *chengeserél* (90) és *Chjýchgéfwnek* (593); mivel azonban csak két ellenpélda van, ebben a szóban nem kiejtésbeli ingadozás lehetett, hanem csupán elírásról van szó. A *csepp* és származékainak kiejtése viszont nemigen volt egységes, mert az \ddot{o} -zó adatokkal szemben nagyszámú \ddot{e} -zó áll: *chjýchp* (38, 106), *chjýchoppék* (65), *chjýchpéth* (37, 89, 94, 287, 607, 640), *chjýchpénkent* (68); *chjýchpégjén* (409), *chjýchpégjefed* (471), *chjýchpégjék* (291), *chjýchpégetj* (297), *chjýchppenich* (70, 94, 471), *chjýchppenteg* (77), de *cyjéppéth* (5), *cheppet* (42), *egjcheppet* (56), *cheppenkent* (68), *chjýchpegezd* (77), *chjýchpegnj* (54); *chjýchpw* (259), *chjýchopwre* (130, 568), *chjýchpwre* (259), (*len*) *chjýchpwth* (567), *chjýchopwel* (590); az *emő* ~ *emik* szó kódexünkben csak a *csecsemő* szóban fordul elő: *Chjýchémé* (125), de még a XVI. században él az *emik* ige (vö NySz.), tehát a hangsúlyos szótagban önálló szó korában is végbemehetett az $\ddot{e} > \ddot{o}$ változás; *féd* (92, 584), *feod* (82, 89), *be féggyed* (94, 142), *be feodj* (68) stb.; *fédél* (5, 115, 119, 145, 584), *fédél* (90), *feodérél* (100) stb.; *el fédézj* (283); *Fékelybeol* (96), *Fékelye* (95), *Feokelye*, *Fékelyrél* (96), *Fékely* (*fweth*) (548); a *fel* határozószó és igeikötő esetében 134 példából 131 \ddot{o} -zó, és csak 3 \ddot{e} -zó, ezenkívül a származékai is \ddot{o} -zók, tehát ezt a három adatot elírásnak minősíthetjük: *feol* (36, 78, 300, 483, 279 stb.), *fél* (90, 122, 259, 405, 485 stb.), *feol* (274), *fél* (137) stb., de *fel* (21, 33), *Fel* (115); *féljéb* (68, 111, 645), *feoljéb* (26, 60, 67, 102) stb.; *Tejféljth* (466), *Tejféllél* (553), *feolj* (450); *félét* (24), *feolét*, *feoléth* (22), de *feleth* (20); a *fölötte* (*nagy*, *sok*) határozószóra 30 adatunk van, mind \ddot{o} -zó: *féllette* (10, 96, 137, 261, 564), *félotte* (150, 263, 287) stb.; ugyancsak \ddot{o} -zó a *fölöttébb* szóra vonatkozó 26 adatunk is: *félletteb* (11, 124, 271, 482, 618), *feolletteb* (56, 146, 594) stb.; *féljé* (6, 121, 524, 588), *feoljé* (14, 78, 125, 266) stb.; *félwl* (22, 68, 126, 262, 617), *feolwl* (52, 66, 132) stb. *fén* (36, 67, 127, 294 stb.), *feon* (54); *félhē* (62), *feolhēkke* (55), *feolhēs* (34); *megh feortéztetj* (485), *megh nem fértéztetikh* (607), *megh feortéztetnjj* (634) ez a szó a Szegedi Szótárban nem \ddot{o} -zó, de az Értelmező Szótár nyílt vagy zárt e-t jelöl a tőben; a *génjjet*/*egjfwle/tl* (143) hangsúlyos szótagjában \ddot{o} -zés van, a rá vonatkozó többi adat viszont nem \ddot{o} -zó: *genjjetfegh* (125), *genjjetfegēs* (250, 277, 295, 296, 299, 561), *genjjetfegjfwlese* (250) stb., a Szegedi Szótár is \ddot{e} -zó adatokat hoz: *gennyed*, *gennyedtség*, *gennyes*, *gennyesedik*, de azt írja, hogy az „Óregek ajkán, tanyán *gönny* is”. Nyílt e-vel jelöli az ÉrtSz. is. Bár csak egy \ddot{o} -zó adatunk van, mégis azt gondolhatjuk, hogy kódexünk korában a szó kiejtése ingadozó lehetett. További adatok: *gjeonge* (23, 26, 66, 78, 84, 149, 278 stb.), *gjénget* (34), *gjeonge* (445), *gjéngebeknek* (74), de *gjenge* (585); a *kelt* ige \ddot{o} -zó: *fél kélth* (515), *fél kélthē* (618), *benne kelt volna* (145), *Verēfenj kélthēnek hjnak* (538); a *kell* ige viszont nem \ddot{o} -zó (252, 289, 622 stb.); *Kérēztwl* (595); de *Kerēztes* (533); A *megy* ige nem viselkedik egyöntetűen az \ddot{o} -zés szempontjából. A főnévi igeneve \ddot{o} -zó: *mēnnj* (44, 98, 135, 254, 581 stb.), *el mēnnj* (515), *fél mēnnj* (604), *kj* . . . *mēnnj* (21, 90, 296 stb.). Jelentő mód

szintén *ö-ző*: *rëndéltttenek* (95). *Rest* szavunk mindig labiális magánhangzóval található: *Rêlth* (604), *Rêfte* 'restté' (618), *rêfth* (536), *rêfth* (278) stb. A *seb* szóban nyílt *e* van: *Seb* (562, 564), sokszor előfordul a *sebes*, *sebet* szó is, sebös, *sebôth* (567) formában, csak egy esetben van a hangsúlyos szótagban is *ö-zés*: *Seobeofwules* (279). Ez talán csak elírás. A *seprô* 'bori ak. vérnek, olajnak alja, sűrűje' *ö-ző* alakban van meg: *šeprowje* (295), *Šeprowjet* (269), *Šeprowjetul* (532), *šeprowjetul* (272), *Bor Seoprwuth* (79), *Bor šeprwuth* (555, 580) stb. Kivétel nélkül *ö-ző* a *sör* szó is: (*Mez*) *Sërben* (94, 611), (*Mez*) *Sërrel* (110), (*Mez*) *šerth* (33, 42, 69) stb. *Felserken* *ö-ző*, de a *felserkent*, *felserkenth* nem az: *šerken* (6, 634), *šerkenem* (618), de: *feol ferkenteny* (19), *ferkenthentny* feol (606). Úgy látszik, ingadozott a *serte* szó ejtése: *Sertewel* (274), de *šerth* (640). Érdekes viszont, hogy *setét* szavunk *ö-ző*: *Seteth* (55, 57, 61), *Seteteb* (61), *šeteth* (56, 57), *šeteth* (55), *šeteth* (56). Viszont a *setétedés* szóban *ö-ző* a hangsúlyos szótag: *megh šeteth* (34), talán a többi *ö-ző* szótag hatására, de van *megh šeteth* is (644). Úgy látszik, a nyelvjárásban most kezdődik a *setét* > *sötét* átalakulás. A *szed* igének főleg felszólító módú alakjai vannak: *šeggy* (62), *šeggyed* (99, 107, 289, 610) stb., de: *šeggyed* (95); *šed feol* (448), *šed kij* (406, 450, 610), *šed le* (403), *šed megh* (70); egy jelentő módú múlt idejű példa is van: *kij šeth* (23). A *szedet* származékszó szintén *ö-ző*: *šedeth* (525). A *szedet* szó kiejtése ingadozó lehetett, mert egyformán található *ö-ző* és nem *ö-ző* forma: *šedeth* (107, 126, 133), *šedeth* (108, 109), *šedeth* (545) stb., de: *Szedery* (*fanak*) (118), *Szederyth* (555), *šedeth* (611), *šedeth* (127, 271) stb. *Szeg* szóra egy adat van, az *ö-ző*: *šeggh* (573), származéka szintén nem *ö-ző*: *šegzew* (280). A *šeglet*, *šeglet* adatai azonban megoszlanak: *šeglet* (75), *šeglet* (645), *šeglet* (73), *šeglet* (61, 66), *šeglet* (120). *Šekfû* szavunkra számos csak *ö-ző* adat van: *šekfû* (35, 45, 66), *šekfû* (13), *šekfû* (105), *šekfû* (14, 24, 118, 121, 140), *šekfû* (9) stb. A *šem* szó szintén *ö-ző* ejtésű volt, 276 *ö-ző* adattal szemben 3 *ö-ző* található, ezeket elírásnak minősíthetjük: *šem* (77, 78, 67, 70, 80, 82 stb.), *šemben* (66, 80), *šeme* (31, 606, 616 stb.), *šemey* (12, 58, 149), *šemeyth* (101), *šemek* 'szemük' (63, 616), *šemnek* (56, 60, 66, 74, 82 stb.), *šemeth* (9, 33, 123, 290 stb.), de: *šemeth* (134); *šemre* (69), *šemrêl* (61, 71, 99), *šemtwl* (59); *Bab šemnyth* (251), *Borfo šemnyth* (39) stb.; *Tjyžem* (*fwnek*) (63, 79), *Tjyžem* (573), *Tjyžemnek* (276); *šemnyth* (149), *šemnyth* (606), *šemnyth* (20), *šemnyth* (21, 265 stb.), *šemnyth* (69, 120) stb., de *šemnyth* (9), *šemnyth* (20). További *ö-ző* szavak: *šemldêk* (82), *šemldêk* (82, 83), *šemldêknek* (449), *šemldêknek* (68); *šemrêm* (47, 48, 299, 614 stb.) stb.; *šemlchjê* (75, 271), *šemlchjê* (114, 523), *šemlchjêk* (523), *šemlchjêkrêl* (467); *šerenth* (11, 114, 284, 571 stb.), *šerenth* (38), *šerenth* (11), *šerenth* (562); a *šerez* ige minden előfordulása *ö-ző*, pl. alanyi ragozás jelentő mód jelen idő: *šerêž* (11, 137, 484, 563 stb.), *šerêžnek* (111, 252), múlt időben: *šerêžeth* (299); felszólító módban: *šerêžeth* (50); tárgyas ragozás jelentő mód jelen időben: *šerêžy* (90, 615), *šerêžy* (138), *šerêžy* (11, 102, 630), *šerêžy* (56); felszólító módban: *šerêžd* (282); melléknévi igeneve: *šerêž* (54), *šerêžy* (521), *šerêžy* (481), *šerêžy* (283); *šerêžeth* (291); *šerêžeth* (142), *šerêžeth* (142); a *šerêž* szó 68 *ö-ző* adatával szemben két nem *ö-ző* áll: *šerêž* (11, 70, 81, 287 stb.) *šerêž* (73, 86, 581 stb.) stb., de *šerêž* (449), *šerêž* (63); *šerêžy* (32), *šerêžy* (445), *šerêžy* (146), *šerêžy* (565), *šerêžy* (618), *šerêžy* (120), *šerêžy* (289, 446, 447); *šerêžy* (128) stb.; *šerêžy* (84); *šerêžy* (90, 92), *šerêžy* (563). Ide soroljuk azokat a sza-

vakat is, amelyeknek hangsúlyos szótagjában levő \ddot{o} -zés $i > \ddot{e} > \ddot{o}$ változáson keresztül alakult ki: *ifmeröd* (69), de *eoifmer* (10), *eoifmernyj* (585), *megh ifsmernyj* (35, 585), *ifmeröd* (93, 250, 621), *ifmeriflek* (633), *ifmerwen* (604), *ifmeretlenek* (633), *ifmeretre* (586), *ifmerhetny* (95, 588), *ifmerhetöd* (643).

Vannak olyan szavak is kódexünkben, amelyekben \ddot{o} -zést várnánk a mai alakjuk alapján, de nyelvemlékünkben még nem \ddot{o} -zók. Az eddigiek során már említettük a *kell*, *setét*, *szeg*, *szegez* szavakat, de ide tartozik még a *csök*, *növel*, *növekedik* szó is: *garva/nak Cijekyt* (48); *Newel* (449), *megh newelyik* 'megnövelik' (12); *Newekedeoth* (98), *fel newekeodefe* (66). Nem fordul elő \ddot{o} -zó formában egyetlen egyszer sem a meg igazkötő.

Anyagunkból megállapítottuk, hogy néhány esetben nyílt *e* helyén is van \ddot{o} : *mökög*, *pöcsönye*, *söbös*. A hangsúlyos szótagban levő \ddot{o} -zés helyzetére vonatkozólag azt a következtetést vonhatjuk le, hogy leggyakrabban a zárhangok, mégpedig a nazálisok előtt fordul elő, talán azért, mert az *-n*, *-m* végződésék előtt amúgy is gyakori az \ddot{o} -zés, s ezek analógiája is közrejátszott a változásban. Pl. *n* előtt: *csöndes*, *csöng*, *fön*, *mönnél*, *möntön*, *rönd*, *zönög*; *m* előtt: *nömös*, *szöm*, *szömöldök*, *szöméröm*, *szömölcs*; *ny* előtt: *mönyét*, *mönykő*, *kímönyül*. Ugyancsak gyakori az \ddot{o} -zés a *-d*, a *-k*, a *-g* végzések előtt is, s elősegíthette a tőszón belül is az $\ddot{e} > \ddot{o}$ változás végbemenetelét. \ddot{O} -zés *d* előtt: *föd*, *szöd*, *szödör*; *g* előtt: *szöglet*; *k* előtt: *csökély*, *mökög*, *szökfü*; *p* előtt: *söprő*. Több esetben van \ddot{o} -zés az *l s r* előtt: *föl*, *föltt*, *fölsö*, *fölül*, *fölhő*, *költ*; *megförtötet*, *köröszül*, *pörje*, *pörköl*, *sör*, *fölsörken*, *sörte*, *szörént*, *szöröz*, *vörös*. A zár-réshangok közül a *cs* előtt gyakoribb, de van példa *gy* előtti \ddot{o} -zésre is: *böcsü*, *böcsületes*, *csöcs*, *pöcsönye*, *pöcsétös*; *bögy*. A réshangok közül ritkán az *s*, *sz* és *h* előtt találunk \ddot{o} -zést: *pössöly* 'persely', *röst*; *pöszérce*; *pöhöly*.

Az ingadozó alakok, amennyiben nem elírás vagy a források számlájára irándók, az $\ddot{e} > \ddot{o}$ változás folyamatban lételet mutatják. S egyben azt is láthatjuk belőlük, hogy a fejlődés nem egyszerre ment végbe minden szóban.

5. \ddot{O} -zés az *sz*-szel bővülő *v*-tövé igék hangsúlyos szótagjában

Egyes nem \ddot{o} -zó XVI. századi nyelvjárásokban többnyire csak a *tött*, *vött*, *lött* múlt idejű alakok képviselik az \ddot{o} -zést. Ebben a jelenségben DEME LÁSZLÓ a *tön*, *vön*, *lön* formák „rendszerbeli asszociatív hatását” látja (i. m. 108). PAPP LÁSZLÓ ezeknek az \ddot{o} -zését külön fejezetben tárgyalja (vö. MNyj. IV, 7—12; Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában 28 l.; XVI. századi végi nyelvjárásaink tanulmányozása, Bp. 1959. 59 l.) PAPP azért választja el őket az \ddot{o} -zés többi esetétől, mert szerinte ezek az *eü*-s tőből alakultak, s *eü* $> \ddot{o}$ $> \ddot{o}$ változáson mentek keresztül (MNyj. IV, 22). BÁRCZI szerint a nem \ddot{o} -zó XVI. századi nyelvjárásokban is található *tött*, *vött*, *lött* alakok az egy időben meglevő párhuzamos múlt idejű formák: *teüt* $> \ddot{t}$ és a *tet(t)* kiegyenlítődéseiből keletkeztek (Magyar Történeti Szóalaktan I. Bp. 1958. 58 l.). Az előzőkből már kiderült, hogy nyelvemlékünk nyelvjárása \ddot{o} -zó, érdekes megvizsgálni, hogy milyen képet mutat ebben a nyelvjárásban a szóban forgó igék tövének \ddot{o} -zése. Nem lesz érdektelen, ha a *tesz*, *vesz*, *lesz* mellé idevonjuk még az ebbe a csoportba tartozó *eszik* tárgyalását is.

E s z i k

Az ige főnévi igenevére 86 adatot szedtünk össze, ebből 85 \ddot{o} -zó, s egy \ddot{e} -zó: *ennj* (5, 20, 267, 290, 475, 591 stb.), *megh eonnj* (250, 300, 517, 643 stb.)

stb., s van egy adat a főnévi igenév ragozott változatára is: *legjÛn . . . mÛjth ãnnÛk* (264), de *EnnÛ valo* (607). Ez utóbbi adat talán csak azért nem ò-zó, mert a nagy *E* felól az írò elhagyta a jelet. Az ige további adatai: alanyi ragozás jelentó mód: *eÛél* (110), *eÛÛk* (62, 614, 615, 633 stb.); feltételes mód: *ãnnnek 'enne'* (105, 263, 626, 628); felszólító mód: *ãgÛjel* (517), de: *egÛel* (105), *ãgÛjek 'egyék'* (150), *eogÛjek* (135), de: *egÛjek* (69, 278, 279), *egÛjek* (636), *egÛjenek* (622); tárgyas ragozás jelentó mód: *megh eÛÛéd* (131), *eÛÛj* (48, 76, 119), *eÛÛÛj* (95, 119, 641), *megh eÛÛj* (617, 618, 619, 630 stb.), *megh eÛÛj* (629) stb., de már jelentkezik két ò-zó adat is: *megh ãÛÛj* (617), *megh ãÛÛj* (623); *megh eÛÛk* (622, 628), *megh eÛÛk* (616); feltételes mód: *megh ãnnnek 'ók megennék'* (263); *megh ãttek volna 'megették'* (616); felszólító mód: *ãd megh* (144), *eod megh* (140), de: *egÛjed* (136, 139, 141, 145); *ãgÛje megh* (251), de *egÛje megh* (139), *egÛje* (621). Az ige származéka: *kÛ etetÛh* (279).

Az ige ragozási rendszerében az ò-zés állása a következó:

Számly	Alanyi ragozás				felszólító mód	Tárgyas ragozás				
	jelentó mód		feltételes mód			jelentó mód		feltételes mód		felszólító mód
	jelen idó	múlt idó	jelen idó	múlt idó		jelen idó	múlt idó	jelen idó	múlt idó	
1.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
2.	eszöl	—	—	—	ögyél~egyél	eszöd	—	—	—	ödd~egyed
3.	eszik	—	önnék	—	ögyék~egyék	eszi~öszü	—	—	—	ögye~egyve
1.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3.	—	—	—	—	egyenek	eszik	—	önnék	ötték volna	—

L e s z

Az ige főnévi igeneve mindig ò-zó: *lãnnÛj* (21, 32, 61, 62, 272, 562, 587, 606 stb.) stb.; jelentó mód: *lezãn* (152 adat): (4, 40, 67, 106, 256, 525, 644 stb.); *leznek* (65, 68, 84, 88, 482, 522, 641); *lãt* (75), *lãth* (21, 31, 49, 554, 561 stb.), *leot* (261) stb., *megh leoth* (522); *lãttenek* (548), *leottenek* (635); feltételes mód: *lãnne* (98, 405), *lãnne* (626), *leonne* (38, 521) stb.; *lãnne* (402); felszólító mód: *legÛjen* (98 adat): (23, 32, 67, 82, 409, 565, 622 stb.); *legÛjenek* (594, 633). Az ige *-het* képzős származékában nincs ò-zés: *lehet* (75, 135, 141), *lehetne* (61) stb. Az ige ragozási rendszerében az ò-zés helyzete tehát a következó:

Számly	Alanyi ragozás				felszólító mód
	jelentó mód		feltételes mód		
	jelen idó	múlt idó	jelen idó	múlt idó	
1.	—	—	—	—	—
2.	—	—	—	—	—
3.	leszön	lött	lõnne	—	legÛön
1.	—	—	—	—	—
2.	—	—	—	—	—
3.	lesznek	lõttenek	lõnnének	—	legÛenek

T e s z

A főnévi igeneve mindig *ő-ző*: *ténnj* (64, 98, 278, 289, 586, 607 stb.), *be ténnj* (251), *rea ténnj* (299), *ténnéd* (65); alanyi ragozás jelentő mód jelen idő: *tegên* (481, 606); múlt idő: *téttel* (250); felszólító mód: *tegy* (72, 81, 475, 575, 610); *tegyjén* (38) stb; tárgyias ragozás jelentő mód: *teged* (51, 113, 273, 563, 614), *tegeod* (113); *tegy* (587, 597, 616, 618, 624), *fél tegyk* (624); feltételes mód: *ténned* 'tennéd' (575). A felszólító mód hosszabb alakja ingadozó, de inkább *é-ző*: *tégjéd* (145) de: *tegyéd* (80, 81, 86, 114, 276, 410, 568, 571), rövidebb alakjára pedig 122 *ő-ző* adatunk van, s csak egy *é-ző*, ez talán csak elírás: *téd* (76, 96, 127, 133, 281, 576, 619, 634 stb.), *teod* (20, 81, 112, 130, 400, 643 stb.), de: *ted* (595). Hatóigéje nem *ő-ző*: *tehetnj* (588), *fél nem tehetj* (595).

Az igére vonatkozó adataink a ragozási rendszerben:

Személy	Alanyi ragozás					Tárgyas ragozás				
	jelentő mód		feltételes mód		felszól. m.	jelentő mód		feltételes mód		felszólító mód
	jelen idő	múlt idő	jelen idő	múlt idő		jelen idő	múlt idő	jelen idő	múlt idő	
1.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2.	—	töttél	—	—	tégy	teszöd	—	tönnéd	—	tödd~tegyed~ tögyed
3.	teszön	—	—	—	tegyön	teszi	—	—	—	—
1.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3.	—	—	—	—	—	teszik	—	—	—	—

V e s z

Főnévi igeneve mindig *ő-ző*: *vénnj* (13, 57, 85, 290, 524 stb.), *kj vénnj* (43, 69 stb.), *be vénnj* (609); alanyi ragozás jelentő mód: *el kj vepez* (570); *vezên* (53, 113, 484, 604 stb.), *be vezên* (613, 626); *vét* (475), *véth* (522, 561, 572, 606), *be véth* (607), *kj veoth* (56), *véttenek* (574, 607), *véttenek volth* (54); a feltételes mód: *veonnal* (52), *veonne* (485); felszólító mód: *vegh* (119), *vegjén* (50, 53, 133); tárgyias ragozás jelentő mód: *el vezéd* (276), *el vegeod* (24), *vezéd* (446); *vezj* (608), *be vezj* (612, 621, 614), *el vezj* (31, 618, 616), *el vezjk* (604), *kj vezjk* (624); *le vétted* (402); *vétte* (607, 611); *be vétte* (630); *véttek* (3, 148); a feltételes módra nincs adat; a felszólító mód második személynek rövidebb alakjára 81 *ő-ző* és három *é-ző* adatunk van: *véd* (20, 73, 119, 282, 300, 409, 564 stb.), *veod el* (450), *véd fél* (641), *veod kj* (79, 82, 410) stb., de: *ved* (65, 495), *ved kj* (77); a második személy hosszabb alakjára 27 *ő-ző* és három nem *ő-ző* adat áll rendelkezésünkre: *végjéd* (44, 64, 282, 401, 554 stb.), *le végjéd* (68, 641) stb., de *vegjéd* (25, 74, 622); a harmadik személy adataiban is mutatkozik *ő-zés*: *végje* (133, 485). Az igéből képzett ható ige nem *ő-ző*: *vehetnj el* (627), *vehetnj* (31).

Az igére vonatkozó adatok a ragozási rendszerben:

Személy	Alanyi ragozás					Tárgyas ragozás				
	jelentő mód		feltételes mód		felszólító m.	jelentő mód		feltételes mód		felszólító mód
	jelen idő	múlt idő	jelen idő	múlt idő		jelen idő	múlt idő	jelen idő	múlt idő	
1.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2.	veszesz	—	vönnél	—	végy	veszöd	vötted	—	—	vödd~ vedd ~ vögyed ~ vegyed vögye
3.	veszön	vött	vönne	—	vegyön	veszi	vötte	—	—	vögye
1.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3.	—	vöttenek	—	—	—	veszik	vötték	—	—	—

Az egyes táblázatokból láthatjuk, hogy a teljes paradigmát egyik szóra vonatkozóan sem tudjuk összeállítani. Ez a szöveg természetéből következik. A hiányzó személyeket azonban kikövetkeztethetjük a rendszerkényszer miatt. S mivel a négy ige azonos tőtípushoz tartozik, kellő óvatossággal egyik adataiból a másikra vonatkozólag is vonhatunk le következtetéseket. Megállapíthatjuk, hogy mind a négy ige múlt idejére van adatunk, ezek az adatok mind *ö-zők*, kivételek nincsenek. Hasonló a helyzet a feltételes módban is. Mind a négy igére van adat, s minden előfordulás *ö-ző*. Tehát azt mondhatjuk, hogy vizsgált igéink hangsúlyos szótagjában legerősebb az *ö-zés* a múlt időben, a feltételes módban, s ezekhez még hozzá kell venni a főnévi igenévet is. Hogy miért éppen ezekben az esetekben alakult ki az *ö-zés* leghamarabb, annak csak az lehet a magyarázata, hogy itt segítette a kialakulást a diftongusos *tő*. A múlt időnél BÁRCZI elképzelését fogadhatjuk el, hogy *ti.* a két múlt idő között kiegyenlítődés jött létre. A múlt idő írása ezeknél az igéknél ugyanolyan mint a többinél, szó végén *-t*, intervocalis helyzetben *-tt*. Az időjel előtti magánhangzó tehát ezeknél is rövid lehetett. A feltételes módra és a főnévi igenévre viszont a *teŷn > tőn* formák lehettek hatással. Talán az *n* előtti *ő* analógiája ebben a módban és a főnévi igenévben erősíthette az *ē > ö* változást, de befolyásolhatta az *-n* harmadik személyű igerag előtti *ö-zés* is. A múlt idő s a feltételes mód után az igeragozási rendszerben az *ö-zés* a tárgyas ragozás felszólító módjában a leggyakoribb. Itt azonban már nem egyöntetű, nincs meg minden személyben s igenben, s ahol megvan ott is ingadozik. A második személy rövidebb alakja *ö-ző*, s csak néhány ellenpélda bizonyítja az ingadozást. Itt az *ö-zést* elősegítette, hogy a *-d* igerag előtt gyakran *ö-zés* van, s az *ö-ző* formát talán még nyomatékosabbnak is érezték. Ennek analógiájára azután behatol a hosszabb alakba is az *ö*, a *vögyed* már gyakori, a *tögyed* ritka, s valószínűleg az *ögyed* is megvan már, de arra nincs adatunk. Ebből az alakból pedig már a rendszer megteremtette a *vögye*, *ögye*-féle formákat. Nem jutott még el ezekben az igékben a hangsúlyos szótagbeli *ö-zés* az alanyi ragozás felszólító módjába és az *sz-szes* tövek elé (alanyi és tárgyas ragozásban egyaránt). A fejlődés azonban folyamatban van, ezt az mutatja, hogy a nagyszámú *eszi* alak mellett már két ízben az *ösi* is előfordul. Nyilvánvaló tehát, hogy még az *ö-ző* nyelvtérületen is számolnunk kell vizsgált igéink hangsúlyos szótagbeli *ö-zésénél* a diftongusos *tő* hatásával.

A fenti rendszertani vizsgálatból levonhatjuk azt a következtetést, hogy egyes hangtani fejlődésekben nagy szerepe lehet a rendszernek is, jelen esetben pl. az igeragozási rendszernek. Ezzel a vizsgálattal sikerült bemutatnunk a jelen esetben a változás folyamatát, s sikerült konkrétan lemérni a folyamat jelenlegi állását. Az ilyen természetű vizsgálatok bizonyára más jelenségeknél is gyümölcsözők lesznek.

B) Nyílt *ö*-zés

Nyílt *ö*-zésről akkor beszélünk, amikor a köznyelvi *ü* helyett találunk *ö*-t egyes szavakban (vö. DEME LÁSZLÓ i. m. 151). Általában ritkább jelenség a labiális *ö*-zésnél, nyelvemlékünkben is jóval kevesebb adatot találunk. Előfordul ez a jelenség tőszó hangsúlyos szótagjában, s a többes szám harmadik személyű birtokos személyragban. A többi előfordulási lehetőségre anyagunkban nem találunk példát.

Nyílt ö-zés szótó hangsúlyos szótagjában

A *büffent*, *büfög* hangutánzó szavak, így az *ü* > *ö* változást ezekben fenn tartással kell kezelniük: *beoffenth* (252); *bëfëgh* (621); *Bëfëges* (630), *Beofeogefëket* (22). *Bürök* szavunk kiejtésében ingadozás lehetett, mert nyolc *ö*-zó adattal szemben két *ü*-zót is találtunk: *Bërék* (19, 603), *Bëréknek* (70, 292, 473, 550), *Bërkeoth* (616), *Bërékrël* (616), de: *Burëk* (617), *bwërëk* (471). Ide sorolhatjuk a *dëdërges* (481), *dëdërgëffel* (641) szót is. Mint hangutánzó szó, keletkezhetett ezzel a hangalakkal is, az EtSz. azonban hoz *düdörög* változatot, melynek alapján feltételezhetünk egy *düdörög* > *dödörög* fejlődést is. A *düled* csak kétszer fordul elő: *dëlledeferël* (74), *kj dëllednek* (619). A mai nyelv szempontjából kétségkívül idetartozik *fürdö*, *fürdik*, *füröszt* szavunk. A régiségben és a mai nyelvjárásokban is azonban ennek a szónak *ë*-zõ változatai is vannak (vö. NySz., MTsz.). Tehát elképzelhető, hogy nyelvemlékünk nyelvjárásában nem *ü* > *ö*, hanem *ë* > *ö* változás ment végbe: *fërdë* (3, 55, 103), *fërdëben* (608, 620, 629), *Feordeok* 'fürdők' (56), *Fërdët* (6, 78, 473), *Fërdëtul* (5), *Feordëwel* (284) stb.; *fërdëggjël* (83), *fërdëggjëk* (11); *Fërdëgd* (274), *fërdëzged* (284, 298, 403); *fërdëoztenj* (27, 141), *fërdëdes* (280); *fërdëdëben* (594), *fërdëdëth* (261), *Fërdëdëtul* (482, 523); *Fërdëdnj* (62) stb. A *kömény* 'köménymag' szóban viszont kétségkívül *ü* > *ö* fejlődés ment végbe. Ez a szó a kfn. *kümin* átvétele (SzófSz.): *këmenj* (19, 33, 72), *Këmennek* (14, 63, 70, 281), *këmennjël* (33, 71, 450), *këmenjës* (282), *këmenth* (43, 66, 140, 254 stb.); *këmenjmagoth* (44, 281, 471); *Bechj-këmenj magot* (14), *vadkëmenj mag* (42), *vadkëmenth* (286) stb. A szó elkülönül a *kemény* melléknévtől, ez ugyanis nem *ö*-zõ: *feoleotth kemény* (146); *kemenjëdjk* (593) stb. Csak később a népetimológia vonta össze ezt a két szót egyes nyelvjárásokban.

Nyílt ö-zés a többes szám harmadik személyű birtokos személyragban

En a rag nyelvemlékükben *-ok*, *-ök* formában van meg. Az *-ök* változat fejlődhetett *-ük*-ből nyíltabbá válással, de jöhetett az *-ék*-ből is labializációval. Pl.: *beleoleok* (282); *bennëk* (11, 38, 143); *Belëketh* (622); *Ebëknek* (633); *Eledelëk* (264), *ëzwe elegjüwlefkëbël* (481); *eredetëk* (124), *eredetëknek* (48); *erejëlk* (603),

607), *erejékből* (485); *erétlenfegek* (629); *erzekénfegek* (564); *ezekben 'eszükbe'* (3, 54); *fejék* (12), *fejékketh* (274); *Feryékknek* (623); *Fwlék* (94); *gyékerék* (110); *gyüwlesek* (400); *helyékkbél* (74, 594, 607), *hewfegeok* (263); *kéwrlétték* (605); *keozotteok* (58); *kézzwlék* (33, 621); *lehelleték* (148); *Lepék* (626); *lewékbél* (63); *Meljeok 'mellük'* (149), *Meljeékknek* (148); *Nedwefsegeok* (448); *Njelwék* (624); *rezék* (263, 638); *zémék* (74); *zwletejékben* (149); *tehetsegek* (604); *termégeték* (603), *termezetékkkel* (445), *termezetékkzërenth* (621); *tejteok, tejtékknek* (148), *Tejtékketh* (616); *twdejék* (143); *weljeok* (607); *werék* (517), *weréket* (38); *leleokzeth wetelek* (144); *wjzeweteékknek* (281). Ugyanilyen alakban járul a rag a főnévi igenévhez is: *elnjék* (517), *feorédnyjeok* (169), *Neweznyjék* (481). A ragra vonatkozó ellenpéldát csak egyet tudunk idézni: *eo bennek* (595), s ez talán nem több elírásnál.

*

Lencsés György *Ars Medicájában*, amint láttuk, főképpen a labiális *ö*-zésre találunk nagyszámú példát. Megvan ez a jelenség végződések előtt, végzésekben, a szótó hangsúlyos és hangsúlytalan szótagjában egyaránt. Megállapítottuk, hogy a szótó hangsúlytalan és hangsúlyos szótagjában az *ö*-zés kialakulását elősegíthették azok a hangok, amelyek toldalékként is előfordultak *ö* tövéghangzóval. Az adatokkal azt is bizonyíthatjuk, hogy nyelvemlékünk keletkezése idején az illető nyelvjárásban ez a változás folyamatban volt. Ezt igazolják egyes ingadozó alakok, valamint az *ö*-zés állása az *sz*-szel bővülő *v*-tövü igék ragozási rendszerében. Kétségtelen az adatok alapján az is, hogy az itt tárgyalt *ö*-zés esetében $\bar{e} > \bar{o}$ változásról kell beszélnünk, különösen a szótóvek hangsúlyos és hangsúlytalan szótagjában. Az itt tárgyalt szavaknál, úgy látszik, az *ö*-zés analogikusan terjedt a szavak eleje felé. Ezt a jelenséget talán másodlagos *ö*-zésnek is nevezhetnénk, ez tehát a XVI. században megteremtí az *ö* hang funkcionális megterhelésének azt a többletet, amelyet ma a köznyelvhez viszonyítva *ö*-zésnek szoktunk nevezni. A nyílt *ö*-zésre csak szótó hangsúlyos szótagjában, s a többes szám harmadik személyű birtokos személyragban van példánk.

Felvetődik a kérdés, hogy milyen eredetű nyelvemlékünk *ö*-zése? PAPP LÁSZLÓ *Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában* című könyvében (212—3) a XVI. századi irodalom kívüli írott nyelv *ö*-zésére vonatkozólag a keleti és északkeleti területeken működő deákok gyakorlata alapján a következőket állapítja meg: 1. A XVI. század végén, tehát nyelvemlékünk keletkezése idején a szótó *ö*-zése „számszerűen talán kisebb, mint a mai normatív nyelvváltozatban”. Amint láttuk, Lencsés könyvében az *ö* hang megterhelése szótóben sokkal nagyobb, mint a mai köznyelvben. 2. A *tött, wött, lött* alakok megvannak a XVI. század végi deákok nyelvében. Ezek természetesen vizsgált anyagunkban is megtalálhatók. 3. Jellemző erre az írott nyelvi normára, hogy illabiális magas hangú szótó után labiális tövéghangzó nem fordul elő. Nyelvemlékünkben azonban ezek is nagy számmal találhatók. 4. A háromalakú végzések megvannak az írott nyelvi normában, tehát *ö*-zésről nem beszélhetünk itt sem. Az általunk vizsgált kódexben viszont igen erős, szinte kivétel nélküli a végzések *ö*-zése. Innen az irodalom kívüli írott nyelvi normából tehát nem eredhet nyelvemlékünknek ez a hangtani sajátossága. A XVI. századi irodalmi nyelvben viszont van bizonyos *ö*-zés, amit a nem *ö*-ző nyelvjárású írók is használtak (vö. BENKŐ: *Magyar nyelvjárástörténet* 88). Adataink alapján azonban kétségtelen, hogy kódexünk erő-

teljes *ö*-zését irodalmi hatással magyarázni aligha lehet. Lencsés orvosi könyvének *ö*-zése tehát nyelvjárási eredetű. Nyelvjárástörténeti szempontból fontos lenne azt is megállapítani, melyik nyelvjárásra volt jellemző ez a nyelvi sajátosság. Mivel Lencsés György születésének helyét nem ismerjük, ez nehézségekbe ütközik. Az *ö*-zés alapján valamelyik mai *ö*-ző nyelvjáráshoz való kapcsolása nem hozhat megnyugtató eredményt. Az anyag további nyelvészeti feldolgozásával, szóföldrajzi vizsgálatokkal s más nem nyelvi szempontok figyelembevételével körvonalazni lehet majd azt a nyelvjárás-területet, amelynek emléke Lencsés György *Ars Medica* című könyve.

JAKAB LÁSZLÓ

Un problème de vocalisme dans le *Ars Medica* de György Lencsés

En 1943, BÉLA VARJAS a publié à Kolozsvár un „Livre médical hongrois du XVIe siècle”, ouvrage remarquable de notre littérature médicale. Depuis, grâce aux recherches, on a pu identifier l'auteur de cet ouvrage, qui n'est autre que György Lencsés, majordome de Kristóf Báthory ou de sa femme. Le titre original (*Ars Medica*) et le nom de l'auteur ont été retrouvés sur une copie qui date de 1757. D'après la copie, l'ouvrage fut terminé en 1610. Les chercheurs ont eu cependant raison de le considérer comme datant du XVIe siècle, puisque le travail de documentation de Lencsés remonte à la fin de ce siècle. Ce livre médical mérite, sans doute, l'attention des linguistes qui s'occupent de l'histoire de notre langue et de nos dialectes.

Le trait caractéristique le plus marquant de la langue employée dans le *Ars Medica* est la substitution de *ě* par *ö*. Ce phénomène peut se produire devant et à l'intérieur des terminaisons, dans la syllabe accentuée et inaccentuée du radical. La substitution *ě* > *ö* dans la syllabe accentuée ou inaccentuée du radical a pu être favorisée par la présence de consonnes finales qui, par ailleurs, pouvaient s'ajouter, en tant que terminaisons, à des radicaux terminés en *ö*. Elle était en cours dans le dialecte en question au moment où notre ouvrage a été rédigé. Certains flottements et l'état de la substitution dans la conjugaison des verbes à radical *-v* à augment *sz* le prouvent. La substitution *ě* > *ö* produit au XVIe siècle la surcharge fonctionnelle du phonème *ö* que nous appelons aujourd'hui, par rapport à l'usage commun, „emploi dialectal de *ö*”. La substitution *ü* > *ö* ne se rencontre que dans la syllabe accentuée du radical et dans la terminaison possessive de la 3e personne du pluriel. Le dialecte lui-même qui se reflète dans l'ouvrage ne peut être déterminé par le seul fait de l'emploi dialectal de *ö*, d'autant plus que le lieu de naissance de Lencsés est inconnu.

L. JAKAB

